

Otton Hedemann (1887–1937) – szkic biograficzny

Otton Hedemann (1887–1937), a biographical sketch

JAKUB DOLATOWSKI¹, RAISA AUČYNNIKAVA²,
OSKAR HEDEMANN³

¹ Arboretum i Zakład Fizjografii w Bolestraszcach
Arboretum and Department of Physiography in Bolestraszyce
Bolestraszyce 130, PL-37-700 Przemyśl, skr. poczt. 471, Poland
E-mail: kubadola@gmail.com

² Грамадскае аб’яднанне „Беларускае Геаграфічнае таварыства”
Belarusian Geographic Society, Public Association
220050 Мінск, праспект Незалежнасці 4, Беларусь/Belarus

³ Jagiellońskie Centrum Językowe
Jagiellonian Language Center
ul. Krupnicza 2, PL-31-123 Kraków, Poland

*Tym wszystkim, którzy bronią Puszczy Białowieskiej
przed rządowym barbarzyństwem*

Received: 30 May 2017, Accepted: 27 August 2017

ABSTRACT: Otton Hedemann, son of a Danish hydrological engineer in the tsarist civil service, born in 1887 not far from Homel in eastern Polesie, died in Vilno in 1937. A historian educated at University of Kiev, he was one of the first modern researchers of the history of Polish forests. In a matter of only a few years, from 1931 to 1937, apart from his studies on the northeastern borderlands of pre-war Poland, including the highly acclaimed monograph “The History of Brasław county” (1930), he published a book on the economic history of forests and wood trading in the northeastern borderlands – “Old Forests & Waters” (1934) and some 40 works on the same subject. These last are short texts but based upon wide-ranging and extraordinarily scrupulous research, comprising thousands of documents, often unknown or never before studied, held in state archives, mainly in Vilno and Grodno, and in numerous private, Catholic and Orthodox church archives. These short scientific essays appeared in the magazine “Echa Leśne” [Forest Echoes] and just one in “Ziemia” [Earth]. After Hedemann’s death, “Echa Leśne” published four works, based on material gathered by the late scientist, put together either by his widow, Jadwiga Hedemann, or by forestry historian Wiktor Hartman. Hartman was also tasked by the State Forestry Research Institute of Warsaw with preparing for publication some advanced research work left by Otton Hedemann. In this way in 1939 the seminal “History of Białowieża Primeval Forest in pre-partition Poland (to 1798)” was published. During the 1930s, working closely with his mentor, Jan Kloska, Otton Hedemann publicized his research including through the then cutting-edge medium of the newly-launched Polish Radio – unfortunately, no archival recordings remain.

Key words: Białowieża Primeval Forest, Brasław, Druja, Dzisna, economic history, forest history, northeastern borderlands, Wilno

Wprowadzenie

Otton Hedemann (ryc. 1), jeden z pionierów badań nad historią naszych lasów, opublikował za życia tylko jedną większą pracę z tego zakresu. Zmarł w trakcie przygotowywania kolejnej, poświęconej dziejom Puszczy Białowieskiej. Materiały, które gromadził z myślą o tym fundamentalnym – jak to dzisiaj oceniamy – opracowaniu, przysposobił do druku już kto inny (Hedemann 1939). Studia nad północno-wschodnimi kresami przedwojennej Polski, a tylko takim się oddawał, zaczął publikować stosunkowo późno, z początkiem lat trzydziestych XX w., należał bowiem do pokolenia ludzi, którym – z racji miejsca, gdzie toczyło się ich dotychczasowe życie, całe lata wyrwał I wojna i rewolucja w Rosji. Zdążył wydać siedem większych prac (Hedemann 1930, 1934a–c, 1935a–c, 1937a). Pięć z nich wydano ostatnio po białorusku, staraniem Igarą M. Prakapoviča i periodyku „Nasze korzenie”, w Postawach i Głębokiem; odnotowujemy to w bibliografii (w lutym 2012 r. w brasławskim Muzeum Krajoznawczym, w domu, gdzie mieszkał jako nauczyciel, odsłonięto tablicę ku czci O. Hedemanna, a w Głębokiem była swego czasu ulica jego imienia; Споўнілася 130 гадоў... 2017). Monografię Drui wydał dwukrotnie, najpierw łącznie z monografią Dżisny,

Ryc. 1. Otton Hedemann (fot. nieznaną, ze zbiorów rodzinnych) i faksymile jego podpisu.

Fig. 1. Otton Hedemann (unknown photographer, family archive) and a facsimile of his signature.

a w tym samym roku ponownie jako odrębną odbitkę. Napisał też około czterdziestu mniejszych doniesień i notatek o dawnych lasach Podźwinia i Puszczy Białowieskiej, które publikował w „Echach Leśnych” (Hedemann 1931a, b, 1932b, c, 1933a–c, 1935d–p, 1936a–n i 1937b–g). Tylko jedną z tych krótkich notat, o dziejach Dżisny, umieścił gdzie indziej, w czasopiśmie Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego „Ziemia” (Hedemann 1932a). Większość notatek dotyczących Puszczy ujęli w swej bibliografii Karpiński i Okołów (1969). Przypisali tam jednak bez komentarza, co jest bibliograficznym przeoczeniem, autorstwo trzech z nich Hedemannowi, podczas gdy w finalnej postaci wyszły spod ręki Wiktora Hartmana (1937, 1939a, b), już po śmierci Hedemanna, a podług jego notatek.

Otton Hedemann nie był z wykształcenia przyrodnikiem, a studiów historyczno-filologicznych nie dane mu było w Kijowie formalnie zakończyć. Bieg życia na całe lata odsunął go potem od nauk historycznych, ale dla swych przyszłych badań szczęśliwym trafem doskonale znał rosyjski, a na uniwersytecie studiował m.in. pomocnicze nauki historii. Wcześniej jednak zetknął się i z historią, w latach wielkiego przesilenia, i z przyrodą, bo dzieciństwo i młodość spędził na niezmiernych wówczas bagnach i wodach między Pińskiem a Homlem, krainie wtedy niezwyklej, prawie nieskażonej ręką człowieka. Utraciwszy w czasie rewolucji swe strony ojczyste, wyrwał się w końcu z wojennego i rewolucyjnego zamętu, by trafić na północne obrzeża ziem Rzeczypospolitej, w Dziśnieńskie. Tym stronom poświęcił z czasem swoje badania. Choć pracował tylko w oparciu o archiwalia (pod koniec życia, gdy był już ciężko chory, były to z reguły jedynie archiwa wileńskie i grodzieńskie), to zajmował się i pisał tylko o tym, co było na wyciągnięcie ręki, co działo się w znanym mu i bliskim krajobrazie, na Brasławszczyźnie. Dopiero pod koniec życia wyruszył do Puszczy Białowieskiej, której dzieje nieco wcześniej, nie znając jeszcze Puszczy z autopsji, zaczął studiować w archiwach. Zainteresowanie historią Dżisny i Drui, czy szerzej – Brasławszczyzny, miało też z pewnością tło osobiste, jako że były to strony rodzinne jego matki.

Nikt, kto obecnie pisze czy rozmyśla o naszych lasach i puszczech, nie może pominąć opracowań Ottona Hedemanna. Powstały one w wyniku rozległych i drobiazgowych badań nad źródłami, prowadzonych niezmiernie pracowicie, z wielkim samozaparciem, pomimo postępującej i śmiertelnej, jak się okazało, choroby. Hedemann wykazał się w nich wyjątkową wnikliwością, krytycyzmem i szerokością spojrzenia na historię krain, przyrody, a zwłaszcza wybitnym zrozumieniem dla roli związków między naturą a gospodarczą działalnością człowieka. Herbst (1937) napisał o tych pracach, że były *owocem ludzkiego uczucia do przyrody*. Wszystkie dzieła Hedemanna, nie tylko te poświęcone lasom, choć są pełne dat, faktów i szczegółów, nie są suchymi, *stricte* naukowymi tekstami. To lektura potoczna i żywa, wciągająca każdego czytelnika, nie tylko specjalistę. Herbst (1935, 1937) pisał na przykład: *Książka [mowa o monografii Dżisny i Drui] nie jest przeznaczona tylko dla naukowców [...] szczególnie niezbędną okaże się dla nauczycieli, a także: Hedemann, bez uszczerbku dla wyników naukowych dał rzadkie w dzisiejszej dobie, książki historyczne do czytania.*

Nie mając przed sobą lasu rzeczywistego, wyimagino-
wałem go sobie w archiwach (Hedemann 1934a). Kwerendy
archiwalne dały tak cenne efekty zapewne i dlatego właśnie,
że nie były pracami czysto zawodowymi, a ich pierwszym
źródłem była ciekawość świata i wspomnienia obrazów przy-
rody poznanych w dzieciństwie. Domniemywać można, że
odtworzenie historii i przyrody ukochanych stron po prostu
dawało autorowi radość. He-
demann wspomina we wstę-
pie do *Dawnych puszczy i wód*
(l.c.), że prace w archiwach
były nie tyle poszukiwaniami
badawczymi, co *wyrazem
tęsknoty do lat dziecińczych*
[...], były *nie pracą, lecz
wypoczynkiem*. Radość, jaką
dawało Hedemannowi po-
znawanie dawnej, nieistnieją-
cej już rzeczywistości widać
w podejściu, z jakim wyja-
śniał i przedstawiał terminy
dotyczące minionych spo-
sobów i mechanizmów gos-
podarki leśnej, bartnictwa,
handlu itp. Dzięki temu i my
możemy czytać dziś akapity
poświęcone, by zacytować
z różnych dziedzin dawnego
życia, „andarakom”, „bar-
tom”, „faszalcowi”, „kamie-
niom” sierści, tytoniu czy wo-
sku, „juchtom” czerwonym
i czarnym, „klejnom”, „kra-
szaninie”, „ładom”, „oksy-
melowi”, „papuszom” tyto-
niu, „pasiekom” (czyli *sieka-
nym* fragmentom puszczy),
„pypli”, „rudniom”, „sklu-
tom”, „suchojelowi”, „wań-
czosom”, „wasilkom” czy
„zawałom”.

Otton Hedemann, jako *niespecjalista*, jak pisał o sobie
we wstępie do *Dawnych puszczy i wód*, korzystał wielokrot-
nie z pomocy wykształconych znawców przedmiotu – le-
śników oraz czynnych historyków uniwersyteckich. Wy-
mienia ich w tymże wstępie; kolejne nazwiska znajdziemy
w przedmowie do *Dziejów Puszczy...* (Anonim 1939). Obok
historyków – profesorów Uniwersytetu Stefana Batorego,
dr. Stanisława Kościakowskiego i dr. Henryka Łowmiań-
skiego, oraz znawców lasów i leśnictwa, dr. Jana Hausbrand-
ta, twórcy Instytutu Badawczego Lasów Państwowych, dr.
Jana Jerzego Karpińskiego z Parku Narodowego w Białowie-
ży, Adama Loreta, dyrektora Lasów Państwowych, Stefana
Modzelewskiego, dyrektora LP w Białowieży, i dr. Włady-
sława Płońskiego – szczególne miejsce przypada tu Janowi
Kłosce, który między innymi był współtwórcą i pierwszym
redaktorem „Ech Leśnych” (Fronczak 2014). Jak pisze
Hedemann (l.c.) – *przypadek [...] zrzędził, że przed paru
laty zamieściłem parę artykułów w Echach Leśnych; kon-*

takt z redaktorem pisma rozwinął się w głębszą znajomość.
Hedemann (1934a) wspomina *gruby plik pracowitych li-
stów* [Jana Kłoski], *w których był niewyczerpany w wyjaś-
nianiu trudności terminologicznych, [...] szereg zagadek
dzięki Niemu tylko znalazło swe rozwiązanie*; postać Kło-
ski wielokrotnie serdecznie wspomina w listach do żony.
To zapewne dzięki Kłosce, prowadzącemu podówczas
w Polskim Radiu cykl „No-
winy leśne” (Fronczak 2014),
Hedemann miał na antenie
odczyty o swych historycz-
no-leśnych poszukiwaniach
(w Archiwum Polskiego
Radia brak niestety śladów
po tych audycjach; zacho-
wał się ich spis w „depozy-
cie wileńskim” w Bibliotece
Narodowej w Warszawie).

Postać Hedemanna, któ-
ry żył na głębokiej prowincji,
znana jest obecnie jed-
ynie wąskiemu kręgowi
specjalistów. Przed II wojną
poświęcono mu kilkanaście
szerszych omówień, recen-
zji i notatek, a po śmierci –
wspomnień (Wysocki 1930,
Anonim 1937, Chociłowski
1937, Herbst 1937, Mie-
nicki 1937, Śnieżko 1938
itd.), a także kilka mniej
lub bardziej naukowych
wprowadzeń zamieszczonych
w opublikowanych
książkach (Gizbert-Stud-
nicki 1930, Kłoska 1934,
Anonim 1939). Zapowiedzi
wydawnicze i krótkie omó-
wienia wydanych już tam
esejów o lasach Podźwi-
nia i o Puszczy Białowie-
skiej znajdujemy rzecz jasna w zeszytach „Ech Leśnych”
i „Ziemi”; w jednym przypadku jest to tekst szerszy (Kwiat-
kowski 1936). Po wojnie doszły do tego dwie noty w opra-
cowaniach encyklopedycznych, siłą rzeczy dość krótkie,
choć pierwsza z nich, pióra Stanisława Herbsta, historyka,
który Hedemanna znał osobiście, jest, jak na biogra-
my *Polskiego Słownika Biograficznego*, barwna i żywa
(Herbst 1961, Kowalska 1987).

W kręgach historyków Otton Hedemann pozostaje au-
torem jednej pracy, niezwiązanej z lasami, mianowicie
Historji powiatu brasławskiego (Hedemann 1930; ryc. 2),
druku bardzo rzadkiego i pięknego, poszukiwanego i wy-
soko cenionego. Ta książka była często omawiana, recen-
zje, szczególnie częste w „Ateneum Wileńskim”, poświęcili
jej m.in. B. Zwolski i L. Żytkowiak. Warto zapewne zebrać
w jednym miejscu wszystko, co wiemy o jego życiu i twór-
czości naukowej, szczególnie w „Roczniku PTD”, gdzie
niektóre ze swych studiów o Puszczy Białowiejskiej lokuje

Ryc. 2. Okładka „Historji powiatu brasławskiego” Ottona Hedemanna.

Fig. 2. Frontcover of “The History of Brasław county” by Otton Hedemann.

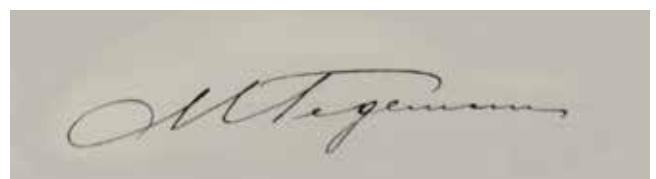
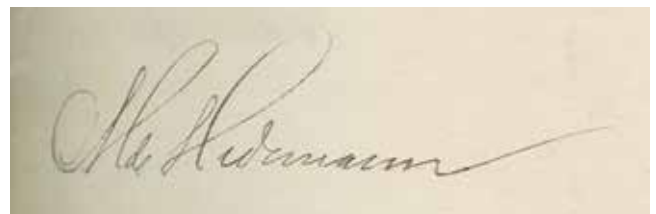
od lat jeden z kontynuatorów badań prowadzonych przez Ottona Hedemanna, Tomasz Samojlik. Sam Hedemann cieszył się pracami nad lasami na równi z pracami nad historią Braślowszczyzny. Liczył też na ich powodzenie wśród czytelników i wyczekiwany sukces finansowy, tak ważny dla małżonków, permanentnie borykających się z brakiem pieniędzy w latach kryzysu gospodarczego. Pisał o tym w roku 1932 do żony: *...najbogatszą może rzeczą będą „Dawne puszcze, wody i łowy”* [„łowy” nie znalazły w końcu odbicia w tytule książki] – *widzi mi się, że to będzie klasyczna rzecz na kilkadziesiąt stron i na pewno, że jako 1,5–2-złotowa odbitka musi pójść osobno (przez „Echa” i w ogóle) i będzie miała powodzenie* (List... 19.XI.1932) i – *...upiekłem interes z „Puszczami i łowami”* [ze starostą braślowskim, Żelislawem Januszkiewiczem; patrz dalej]. *Długo by mówić, lecz bardzo pachnie monetą. Bardzo!* (List... 5.XII.1932).

Dla poszukujących śladów po Ottonie Hedemannie poruszająca jest lektura tych nielicznych wspomnień o nim, w których znajdziemy coś więcej niż suche dane biograficzne, a więc ustępy o charakterze osobistym, napisane przez ludzi, którzy go znali i mogli opatrzyć teksty żywymi obrazami niedawnej podówczas przeszłości. Takie szkice postaci ciężko doświadczonego przez los i wyjątkowo pracowitego człowieka znajdujemy u Stanisława Herbsta (1937), gdy czytamy o Hedemannie, który miał pracować *...z melancholijną nieco pogodą (takim go poznałem ostatniego lata nad jeziorem Braślowskim)* [...] *w noc bezsenność odpoczywał w łódce z wędką, w dzień pisał, [...], pracę „białowiecką” hamowały coraz dokuczliwsze dolegliwości, poddał się operacji w nadziei, iż zwłokę szybko nadrobi [...]* *stało się inaczej. W nocy przygotowanej przez tegoż autora dla Polskiego Słownika Biograficznego czytamy – ...nieuleczalnie chory, opierając byt o zasilek Funduszu Kultury Narodowej, przeniósł się na stałe do Wilna, lato spędzał pod Braślawem z walizkami wypożyczonych z archiwów materiałów* (Herbst 1961). W podobnym duchu wspominał dopiero co zmarłego kolegę-historyka Ryszard Mienicki (1937), gdy pisał: *Hedemann zawsze odznaczał się niezwykłą ruchliwością, jeździł, docierał do zbiorów prywatnych, kościelnych, cerkiewnych i t.d. [...] żywość w traktowaniu i opowieści [...] tłumaczyć trzeba życiem się, przejęciem tematem [...] zapalał się, entuzjasmował nim, z werwą młodzieńczą umiał się z nim zbratać, obcować nie tylko myślą, logiką, ale i sercem i wyobraźnią [...]* i podkreślał hart ducha autora, gdy zważyć *...trawiące go od lat kilku nieuleczalne cierpienie zmuszające do czytania, a zwłaszcza do pisania w najniewygodniejszej pozycji napół siedzącej, a napół leżącej, a przecież w takim stanie potrafił pracować po 14 godzin dziennie i nie tracić pogody ducha!* Ślad kłopotów ze zdrowiem, które kładły się cieniem na życie codziennym i pracy twórczej, widzimy w tych fragmentach listów do żony z 1932 r., gdzie Hedemann ustawicznie niepokoi się o odpowiednie dla siebie – łóżko („rozkładkę”), o jego transport itp.

Podobne do wspomnień Herbsta czy Mienickiego, bo *stricte* osobiste źródło, stanowią listy Ottona Hedemanna do drugiej żony, Jadwigi, których kilka zachowało się w rodzinnym archiwum, w Krakowie, w posiadaniu Oskara Hedemanna. Sześć (lub inaczej licząc – dziewięć, część z nich bowiem, to listy podwójne, opatrzone dwiema datami nas-

tępujących po sobie dni) datowano na koniec roku 1932, a dwa – na koniec roku 1935 (List... 19/20.XI.1932, List... 5/6.XII.1932, List... 7/8.XII.1932, List... 14.XII.1932, List... 12.XII.1935, List... 16.XII.1935). Podpisywane zdrobnieniem „Oti”, pokazują nam, obok treści osobistych, tło wileńskich studiów nad archiwaliami dotyczącymi Dżisny i Dru (w 1932 r.) oraz nad szkołami pijarskimi w Łużkach i same początki intensywnych prac nad lasami Białowieży (w 1935 r.). W pierwszej ich partii, z grudnia 1932 r., wysyłanych do Dru z Wilna, znajdujemy dla przykładu takie fragmenty:

Kupiłem szklankę śmietany, maczam w nią rogala i delektuję się... (List... 19.XI.1932); *Wstąpiłem do Lejby, był wniebowzięty, – herbata z bulką szabasową i malinowemi konfiturami [...] dał mi Czechowa tom...* (Listy... 5 i 6.XII.1932) czy wreszcie – *...chodziłem wg Twego rozkazu do Hejbera po mleko, lecz wyekspensowali* (List... 7.XII.1932; mowa tu o znanej mleczarni i jadalni Józefa Hejbera przy ul. Mickiewicza 9, gdzie serwowano mleko gorące i zimne, świeże i zsiadłe). Długie wyjazdy do archiwów wileńskich, w czasie których Otton przeglądał tysiące stron i foliałów, ciążyły

Ryc. 3. Magnus Hedemann w podeszłym wieku (fot. nieznaną, ze zbiorów rodzinnych) i faksymile jego podpisów

Fig. 3. Magnus Hedemann in his old age (unknown photographer, family archive) and facsimiles of his signatures.

Ryc. 4. Magnus Hedemann na swoim folwarku, przed rewolucją (fot. nieznaną, ze zbiorów rodzinnych).

Fig. 4. Magnus Hedemann on his farm, before the revolution (unknown photographer, family archive).

oboju małżonkom (żona zostawała w Drui z synkiem, Magnusem; Otton wiele razy pisze w listach o upragnionym momencie powrotu, określając te chwile z dokładnością do godziny!) – *za tydzień o tej porze po poobiedniej drzemce będę z Wami w całej kupie gwarzył, rozpytywał [...] Śniła mi się Magnusiencja w dobrej kondycji [...] Dzisiejsze wygnanie jest najdłuższem, bo potrwa całe 4 tygodnie i parę godzin...* (Listy... 19 i 20.XI.1932). W liście z 8 grudnia 1932 r. Hedemann pozwolił sobie na jedno czy dwa zdania o tym, że jego śmierć (...*tylko teoria narazie*) uczyni najbliższych – osamotnionymi, a on wobec tej perspektywy chciałby *...mieć taki dorobek, by Syn miał całą biblioteczkę Ojca*.

Zarys życiorysu

Otto[n] Edward [von] Hedemann urodził się 29 kwietnia (16 kwietnia starego stylu) 1887 r., w miejscowości Wasilewicz opodal Homla, w powiecie rzeczyckim¹ ówczesnej guberni mińskiej. Jego ojciec dostał w tej wsi w tak zwanym „nadziale”, jako zatrudniony w służbie carskiej, niewielką działkę ziemi. Tu, w Wasilewiczach, była baza grupy meliorantów, dla której pracował (Свидетельство... 1913; Oskar Hedemann, *in litt.*, 29 grudnia 2016; Аўчынікова 2017). Śnieżko (1938), jako jedyny z zajmujących się postacią Ottona Hedemanna, pisze, że ów miał w pobliżu bazy

...farmę „Nowinki”. Tuż obok Wasilewicz znajdujemy faktycznie – wieś Nowinki (Navinki); być może z czasem rodzina dokupiła tam ziemię, może właśnie tam gospodarował po latach, po powrocie z Kijowa, Otton? Otton Hedemann był synem Duńczyka, Magnusa Johana von Hedemanna (ryc. 3–5) i Jadwigi z domu Andrzejewskiej (ur. 27 czerwca 1866 r. w folwarku Koporowicze koło Dżisny na północnej Wileńszczyźnie, córki Kajetana Andrzejewskiego); Magnus i Jadwiga wzięli ślub w Lipowie pod Mozyrzem, w 1886 r. (Аўчынікова 2017, Magnus Johan... 2017). Otton miał jeszcze młodszego brata, Władysława Antona (ryc. 6, 7), który urodził się w Wasilewiczach 9 października 1888 r. (zapewne według „starego” stylu?). Przodkowie duńskiej, szlacheckiej rodziny Hedemannów trafili do Danii z Niemiec. Była to, jak pisze Mienicki (1937), *rodzina ziemiańska, związana z armią i dworem królewskim*. Magnus Johan Hedemann urodził się w duńskim Hjørring, 7 maja 1850 r., a zmarł 22 marca 1918 r. w Homlu i tam został pochowany na cmentarzu katolickim (Аўчынікова l.c.); grób nie zachował się do naszych czasów. Rodzicami Magnusa byli – urzędnik celny, kamerjunkier Otto Bernhard Hedemann i Albinia Rebekka Victoria z domu Vestermann (Daabsattest... 1903; ryc. 8). Magnus Hedemann trafił na Polesie ze względu na swe specjalistyczne wykształcenie i pracował w ekipie, której zadaniem było osuszanie poleskich bagien. On jeden nie był w tej grupie carskim poddanym. Wasilewicz i odległa o 5 km stacja kolei w Nowinkach, stanowiły logistyczne centrum dla działań rządowych meliorantów.

Niżej kilka słów o Magnusie Hedemannie, przede wszystkim na podstawie noty drugiej autorki (Аўчынікова l.c.) i licznych dokumentów przechowywanych w Narodowym Archiwum Historycznym Białorusi (Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі; w skrócie – НГАБ) w Mińsku. Magnusa Hedemanna przyjęto w służbę carską w skład „Zachodniej ekspedycji dla osuszania bagien” (Западная

¹ Nasuwa się tu nieodparcie skojarzenie ze studiami nad przyrodą i kulturą dawnych Kresów innego regionalisty z tamtych lat, Czesława Pietkiewicza, i z jego książkami o kulturze materialnej, duchowej i społecznej Polesia rzeczyckiego właśnie, wydanymi w latach 1928 i 1938, oraz, z ocalałych „szczonek” drukarskich, w 2013; działalność i prace Pietkiewicza odkrył, a potem współpracował z nim – Kazimierz Moszyński, który doprowadził do opublikowania dwu pierwszych tomów. Warto wspomnieć też niezwykle fotografie tych stron, z tamtych dokładnie lat, jakie zostawił słynny fotograf rosyjski, Izaak A. Sierbow.

Ryc. 5. Magnus Hedemann (z lewej), przed domem Hedemannów w Wasilewiczach, przed rewolucją (fot. nieznan, ze zbiorów rodzinnych).

Fig. 5. Magnus Hedemann (on the left) in front of the Hedemann's house in Wasilewicz, before the revolution (unknown photographer, family archive).

экспедиция по осушению болот) w 1877 r., rozporządzeniem carycy, Marii Fiodorowny. Do Rosji trafił 26 lipca 1875 r., do Kowna (Nous directeur... 1875, Билет 1876; ryc. 9a, b, 10). Rosyjskie adnotacje w paszporcie pozwalają dokładnie śledzić, potwierdzone raportami policmajstrów i gubernialnych urzędników, rosyjskie peregrynacje Hedemanna, który, przez Sankt Petersburg i Pińsk, trafił do Wasilewicz i Homla (Nous directeur... 1875, Его Превосходительству Господину Минскому Губернатору... 1877). Na marginesie warto odnotować różnicę, jaka rzuca się w oczy nadal, po 150 latach, gdy porównamy dokumenty ówczesnej policji duńskiej i rosyjskiej: rosyjskie tłumaczenie duńskiego paszportu, w którym odnotowano jedynie wiek, wzrost, posturę, kolor włosów i oczu Magnusa Hedemanna (był wysokim, szczupłym 25-latkim, brunetem o niebieskich oczach), zawierało dodatkowe rubryki – dla szczegółowego określenia zarostu lub jego braku, kształtu nosa, wyglądu brwi, ust czy podbródka.

Hedemann pracował w Wasilewiczach jako inżynier-technolog, a jego zadaniem w tym zespole było zorganizowanie i kierowanie służbą meteorologiczną; „Zachodnia ekspedycja...” podjęła bowiem, w oczywistym związku z zakrojonymi na ogromną skalę pracami melioracyjnymi, pierwsze w historii obserwacje klimatyczne Polesia – założono w tym celu stacje meteorologiczne w Wasilewiczach, Pińsku, Babiczach i Doroszewiczach, a z czasem także w Makanowiczach i Małych Czuczewiczach. Stacjami zawiadywał Magnus Hedemann, a kuratorem tego fragmentu działalności „Zachodniej ekspedycji...” był wybitny rosyjski geograf, klimatolog i meteorolog, prof. Aleksander Iwanowicz Wojekow (1842–1916), autor „Klimatu Polesia” (1897). W Wasilewiczach, w centrum wsi – w księżym sadzie, Hedemann zorganizował, przy wsparciu petersburskiego Głównego Obserwatorium Fizycznego (Главная физическая обсерватория), stację meteorologiczną, z czasem ulokowaną w miejscu bardziej odpowiednim, opodal wsi. Stację wyposażono w najnowocześniejsze przyrządy pomiarowe, a badano – temperaturę powietrza

i gleby na różnych głębokościach, ciśnienie atmosferyczne, usłonecznienie; w pierwszym okresie działalności szczególną uwagę poświęcono parowaniu wody z gleby. Przez ćwierć wieku, w latach 1878–1904, Magnus Hedemann osobiście odczytywał trzy razy w ciągu doby wszystkie parametry, a gdy zdarzało mu się wyjechać z Wasilewicz, robiła to żona ze starszym synem, Ottonem. Wszyscy, którzy nadzorowali prace Hedemanna czy wizytowali kierowane

Ryc. 6. Otton Hedemann, jego rodzice i młodszy brat; na przełomie XIX i XX w. (fot. nieznan, za: Śnieżko 1938, s. 80).

Fig. 6. Otton Hedemann, his parents and younger brother; at the turn of the 19th and 20th centuries (unknown photographer, after Śnieżko 1938, p. 80).

Ryc. 7. Władysław Anton Hedemann, młodszy brat Ottona, w Wasilewiczach przed rewolucją (fot. nieznaną, ze zbiorów rodzinnych).

Fig. 7. Władysław Anton Hedemann, Otton's younger brother, in Wasilewicz before the revolution (unknown photographer, family archive).

Hjörning Ministerialbog Fol. 77 № 8.

Daabsattest

for *Magnus Johan Hedemann*.

LM.2-62 ²⁶⁶¹
30 JUN 1971 ²¹

Fødested.	Fødselsaar og Dag.	Daabsdagen i Kirken eller i Hjemmet.	Forældrenes Navne, Stilling og Bopæl.
Hjörning	1850 Maj 7.	døbt i Kirken 14 Jul. 1850	Toldkasseren, Kammer. Jenszer Otto Bernhard Hedemann og hustru Minna Rebecca Victoria (Widermann), Hjörning

Overensstemmelse med Ministerialbogen bevidnes.

Hjörning Kyrkostads Pastoral, den 31. Januar 1903.

N. N. Marten.

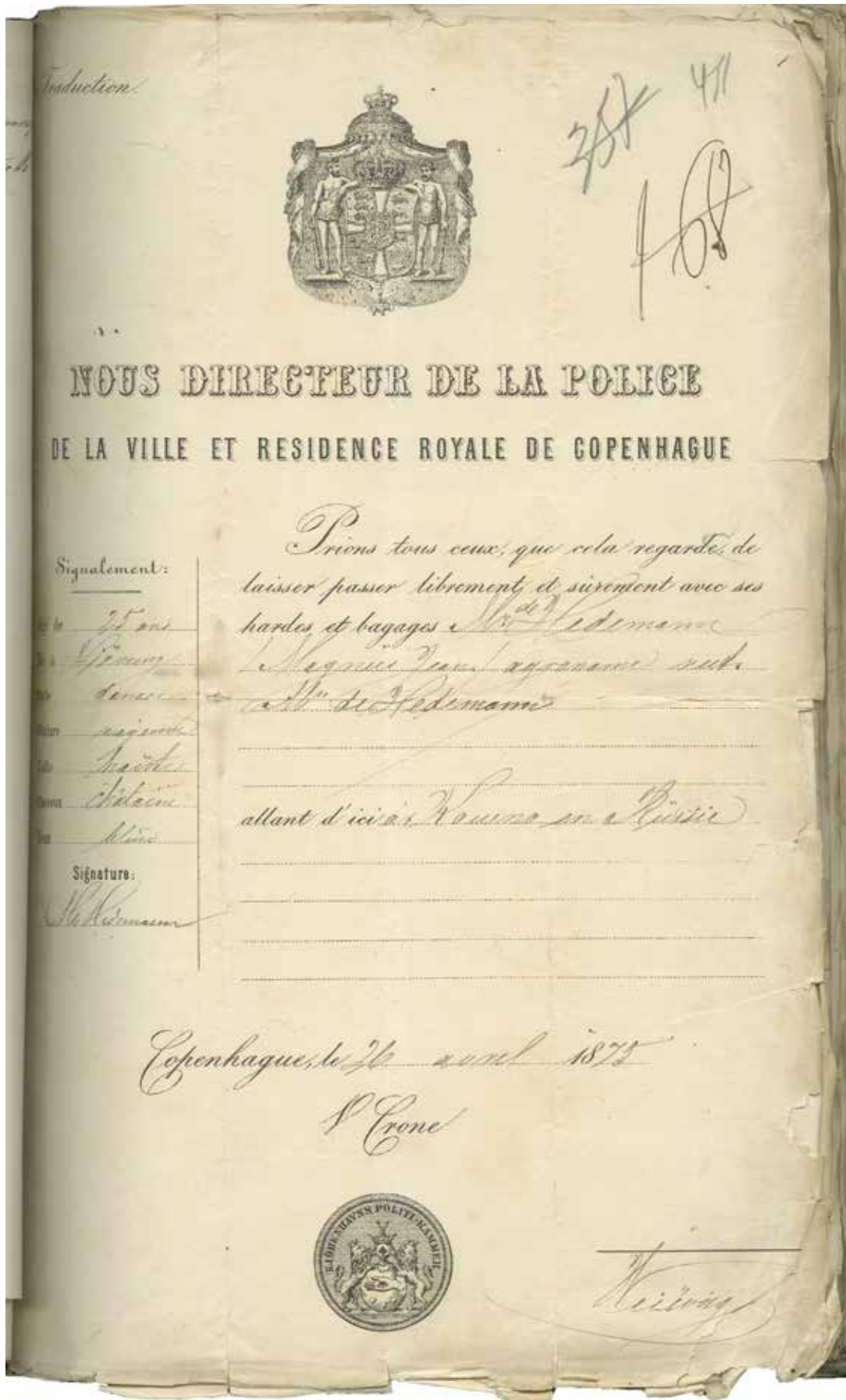
Ad ovenstående Daabs.

[Red Seal]

Nr. 5532. Heltens bånd. Papir, Størkl. I, størkl. II. (Køb hos P. V. Buchmann i Bergen og i Aas. Bøger Bog- & Papirhandl. Kjøbenhavn.) Heltens Forlag

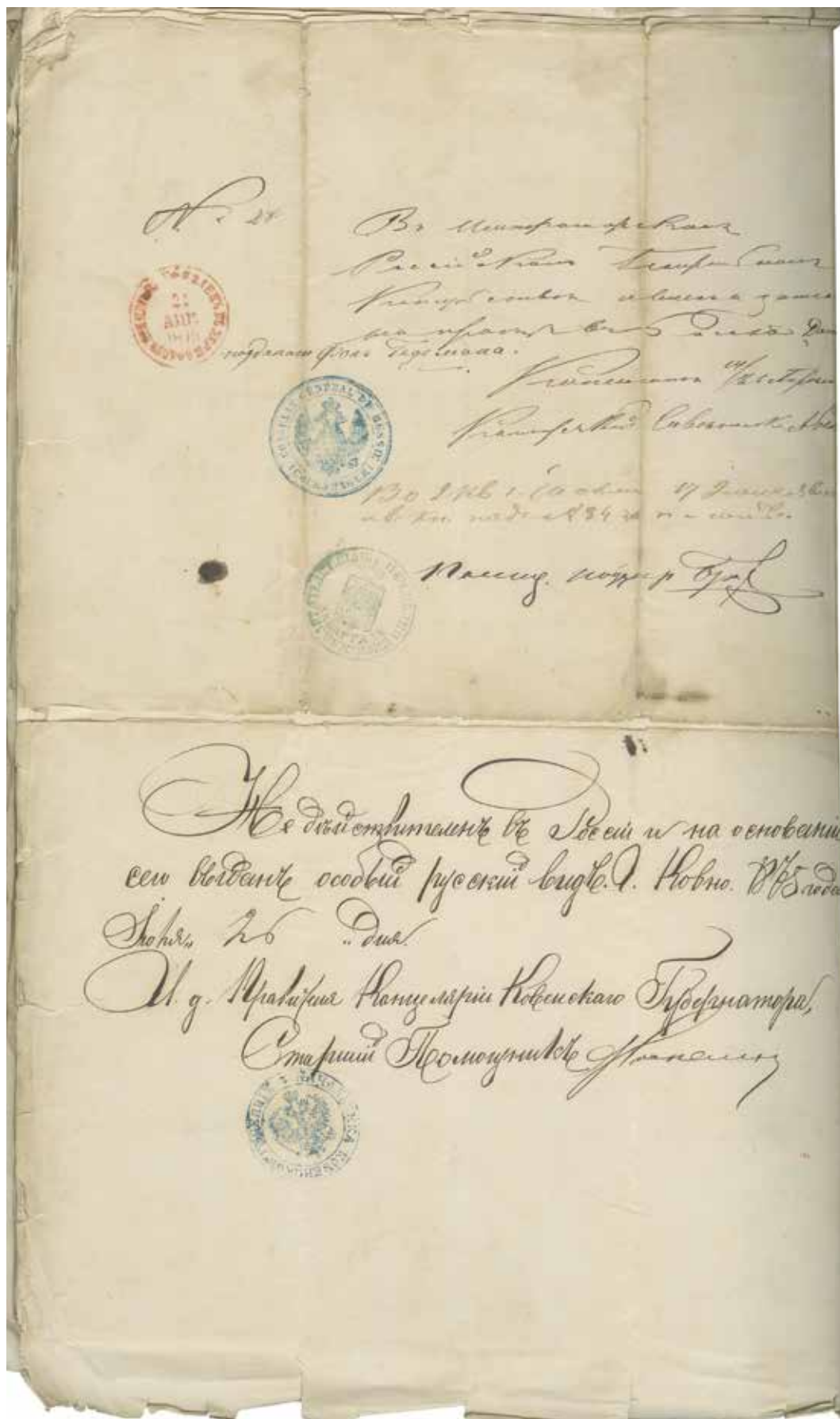
Ryc. 8. Metryka urodzenia Magnusa Johana Hedemanna (Daabsattest for Magnus... 1903, ze zbiorów rodzinnych).

Fig. 8. Magnus Johan Hedemann's birth certificate (Daabsattest for Magnus... 1903, family archive).

Ryc. 9a. Duński paszport Magnusa Hedemanna (Nous directeur... 1875, НГАБ_295-1-3166_411).

Fig. 9a. Magnus Hedemann's Danish passport (Nous directeur... 1875, НГАБ_295-1-3166_411).

Ryc. 9b. Potwierdzenie przybycia Magnusa Hedemanna do Kowna (Nous directeur... 1875, НГАБ_295-1-3166_412v).

Fig. 9b. Confirmation of Magnus Hedeman's arrival in Kovno (Nous directeur... 1875, НГАБ_295-1-3166_412v).

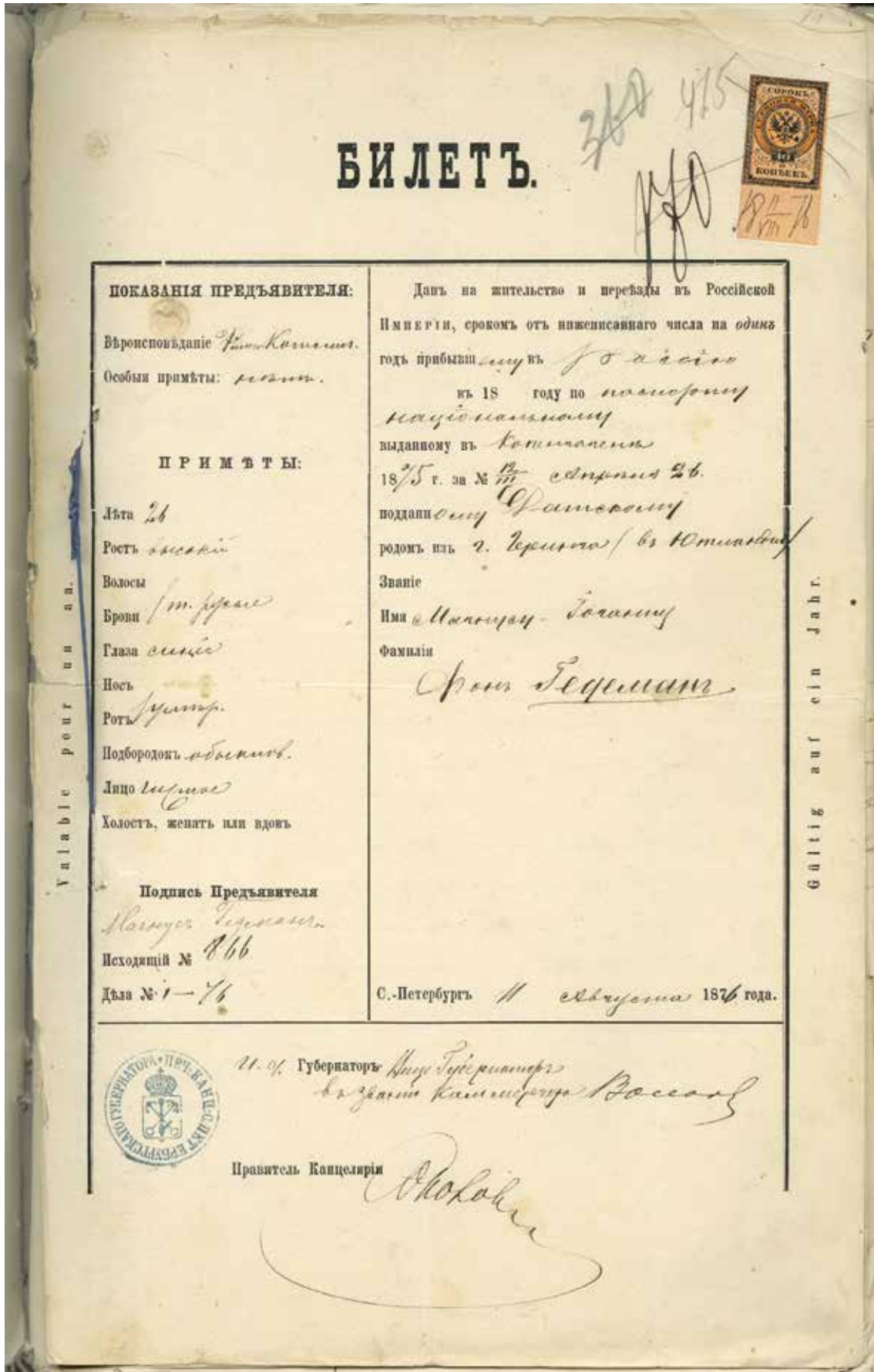

Рис. 10. Zezwolezenie na roczny pobyt w Rosji, wydane przez kancelarię gubernatora St. Petersburga w sierpniu 1876 r. (Билет 1876, НГАБ_295-1-3166_415).
Fig. 10. The one year Russian residence permit, issued by the office of the Governor of St. Petersburg in August 1876 (Билет 1876, НГАБ_295-1-3166_415).

przez niego stacje, wystawiali mu nadzwyczaj pochlebne recenzje; w 1883 r. dostał od Imperatorskiej Akademii Nauk honorowy tytuł „Korespondenta Głównego Obserwatorium Fizycznego”; w 1909 r. – wziął udział w II zjeździe meteorologów Rosji. „Zachodnia ekspedycja...” zakończyła działalność w 1903 r., a Magnus Hedemann, w randze (hydro)technika I. stopnia („штатный техник I разряда”; В Минское Управление... 1912), nadanej mu w tymże roku przez gubernialny „Miński Zarząd Upraw Rolnych i Majątków Państwowych” (Минское Управление Земледелия и Государственных Имуществ), miał od tej pory jedynie nadzorować prace stacji w Babiczach, Pińsku i Wasilewiczach, gdzie bieżące obserwacje prowadzili już jego następcy. Bezpośrednim przełożonym Hedemanna w „Mińskim Zarządzie Upraw...” był znany uczonej, hydrolog i meteorolog, Eugeniusz Władymirowicz Oppokow. W 1905 r. Hedemann zachorował na cukrzycę, ale odkładał zalecany przez lekarzy wyjazd do wód karlsbadzkich, niezmiennie zajęty doглядaniem prac melioracyjnych, badań meteorologicznych i remontów budynków stacyjnych. Na dodatek w 1907 r. Hedemannowie przeżyli jakąś bliżej nieznaną tragedię, Magnus pisał o tym do Oppokowa, swego przełożonego ale i, jak można sądzić, wspierającego go opiekuna, w liście z 13 października 1907 r. (Многоуважаемый Евгений Владимирович... 1907 ; tłum. tu i dalej RA i JD):

*Wielce szanowny Eugeniuszu Władymirowiczu!
W mojej rodzinie wydarzyło się wielkie nieszczęście,
jestem zupełnie rozbity i chory na ciele i duszy.
Donosząc o tym pokornie proszę Pana, Eugeniuszu
Władymirowiczu, by na razie nie kierowano do mnie
żadnych poleceń służbowych.
Co się tyczy moich obowiązków meteorologicznych,
to te będą skrupulatnie wypełniane. [...]*

M. Hedemann

*13.X.1907.
m. Homel*

Dopiero w 1911 r., gdy stan jego zdrowia gwałtownie się pogorszył, wyjechał na zaleconą wcześniej kurację; raporty do Głównego Obserwatorium Fizycznego słał pod jego nieobecność Otton Hedemann, równie skrupulatny i niezawodny w pracy – to po ojcu Otton odziedziczył niezwykle pilność w pracy i obowiązkach, na przekór wszelkim dolegliwościom fizycznym, co widzimy później w drujskim i wileńskim okresie jego życia. O zaistniałej sytuacji, zapewne mocno naglącej, donosiła Oppokowowi, *post factum*, żona Magnusa Hedemanna (Милостивый Государь... 1911):

*Miłościwy Panie, Eugeniuszu Władymirowiczu,
Mój mąż, wskutek powikłań chorobowych, wyjechał
do Warszawy, skąd miał w planach udać się zagranicę
[z pewnością skorzystał z kolei warszawsko-wiedeńskiej].
Wyjechał 19 lipca, z zamiarem powrotu do Wasilewicz
około 19 września. Obserwacje meteorologiczne
będzie zestawiał nasz syn, student, i we właściwym
czasie będzie je wysyłał do Gł[ównego] Obserwatorium
Fiz.[ycznego]. Proszę przyjmąć za-*

*pewnienie o moim najgłębszym dla Pana szacunku.
Gotowa do usług, J[adwiga] Hedemann*

*30 lipca 1911 r.
m. Homel*

W listopadzie 1912 r. Oppokow zaproponował Hedemannowi, którego pracę wysoko cenił, ale był też dobrze świadom stanu jego zdrowia (por. późniejszy raport na ten temat samego Hedemanna: Его Высочородию Господину... 1914), odejście ze służby państwowej na emeryturę. Magnus Hedemann przystał na to, ale wyjednał dla siebie możliwość dalszej pracy, formalnie już nie w służbie państwowej, ale jako technik pracujący z wolnej ręki („по найму”). Podjęcie sprzyjającej tej prośbie decyzji i zarazem ustanowienie dla Magnusa Hedemanna bardzo korzystnych warunków finansowych ułatwiła Oppokowowi (В Минское Управление Земледелия... 1912, В Минское Управление Земледелия... 1913a,b, Предписанием... 1913) wielce pozytywna ocena, jaką wystawił Hedemannowi kolejny z szeregu wizytatorów poleskich stacji meteorologicznych, sam prof. Piotr Iwanowicz Brounow (1852/1853–1927), laureat nagrody Łomonosowa, szef petersburskiego Biura Meteorologicznego, członek Komitetu Naukowego i zarazem kierownik Biura Meteorologicznego przy Ministerstwie Rolnictwa w Sankt Petersburgu, a w niedalekiej przyszłości – także członek-korespondent petersburskiej Akademii Nauk, który dopiero co, w czerwcu 1912 r., odwiedził był stacje w Babiczach, Pińsku i Wasilewiczach. Na emeryturze Hedemann zarządzał pracą stacji w Wasilewiczach. Hedemannowie mieszkali wtedy już głównie w mieście, w Homlu; 14 kwietnia 1913 r. zasłużonego meteorologa odznaczono orderem św. Anny III stopnia. Potem ich świat rozpadł się raptownie, wybuchła Wielka Wojna. Ostatni dokument, jaki przetrwał do naszych czasów, to list skierowany do „Mińskiego Zarządu Upraw Rolnych...”, z października 1915 r., w którym schorowany Hedemann prosi o pomoc przy ewakuacji jego czteroosobowej rodziny (poza nim samym – żony i starszego syna, Ottona, z synową) do „stacji Juskowcy guberni połtawskiej”, o ile zbliżanie się frontu podyktuje konieczność podjęcia takiego kroku (Его Высочородию Господину... 1915; rys. 11). Do śmierci zostały wówczas Magnusowi Hedemannowi niecałe dwa lata, tragicznego życia w czasach wojny.

Sam Otton Hedemann (1934a) tak wspomina dzieciństwo i młodość w Wasilewiczach:

Urodziłem się w глухом centrum wschodniego Polesia, – w tym okresie, gdy pracowała tam t. zw. „Zachodnia Ekspedycja dla osuszania błot”.

2 „Zachodnia Ekspedycja dla osuszania błot” [nazwa przyjęta powszechnie w literaturze, *de facto* chodziło raczej szerzej – o bagna; uwaga JD] działała na Polesiu, ale także pod Moskwą, na Powołżu, w rejonie Riazania i w Pskowskiem, równo przez 30 lat, od 1873 r.; jej efektem było powstanie 1700 km kanałów melioracyjnych na obszarze prawie dwu milionów hektarów (Anonim 1921, Аўчынінікава 2017).

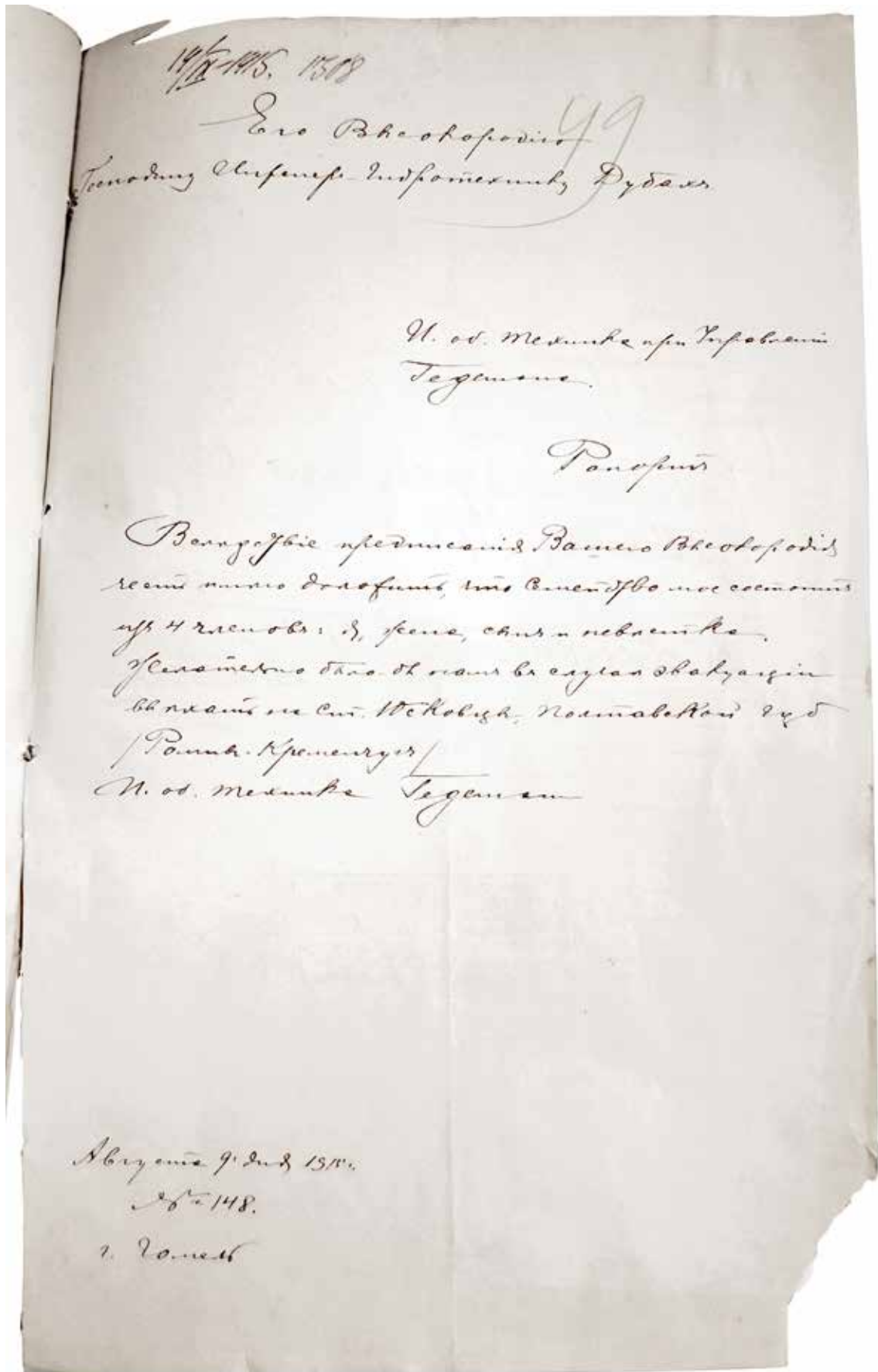

Рис. 11. Ostatni służbowy list Magnusa Hedemanna, w sprawie ewentualnej ewakuacji rodziny z Homla (Его Высокородию Господину... 1915, НГАБ_27-4-56_49).

Fig. 11. Magnus Hedemann's last official letter about the possible evacuation of his family from Homel (Его Высокородию Господину... 1915, НГАБ_27-4-56_49).

Rzecz znamienna, że ekspedycja ta, finansowana przez rząd rosyjski, kierowana była wyłącznie przez Polaków z generałem Józefem Żylińskim na czele oraz inżynierami Milicerem, Radzikowskim, Ilendą, Sikorskim, Malachowskim, – że już innych nazwisk nie przypomnę. Jedyńm w tem towarzystwie „obco-krajowcem” był mój ś. p. Ojciec, Duńczyk, inżynier-meljorator i meteorolog z zawodu. Zabierał mię często z sobą w swych podróżach służbowych od Pińska do Homla [były to, jak można rozumieć, stałe wyjazdy do podległych Magnusowi Hedemannowi stacji meteorologicznych, po części przynajmniej – drogą wodną]. Urok tych podróży pozostawił niezatarte ślady w postaci zamilowania do lasów, wód, moczarów, polowań, rybołówstwa, predestynując mię do zawodu, związanego z przyrodą.

Gimnazjum klasyczne skończył w Homlu (Śnieżko 1938). Echa klasycznego wykształcenia Hedemanna widać i po latach, w drobnych łacińskich wtrąceniach z listów do żony, gdzie nie raz znajdujemy, w miejscu pożegnania i pozdrowienia – *vale!*, czy adnotację – *eodem die* (przy częstym porzucaniu pisania listu przez Ottona, wyczerpanego wielogodzinną pracą w archiwach, i ponownym podejmowaniu pisania jeszcze tego samego dnia). Świadectwo dojrzałości uzyskał 20 czerwca (7 czerwca starego stylu) 1906 r. (Свидетельство... 1913, М.Н.П... 1913; ryc. 12a, b, 13) i w tymże roku, przez, jak sam pisał, przypadek, *...zamiast do Leśnego Instytutu w Petersburgu, wstąpił na filologię w Kijowie* (Hedemann 1934a). Niestety, *relegowany* [z uniwersytetu] *za udział w ruchu rewolucyjnym*, o czym wspomina jedynie Herbst (1961) i czego nie udało się potwierdzić w archiwum kijowskiego uniwersytetu (A. Prokopiv, *in coll.*, kwiecień 2017), studiów na Imperatorskim Uniwersytecie Kijowskim św. Włodzimierza nie mógł ukończyć.

Świadectwa uniwersyteckie, jakie uzyskał w 1913 r. (М.Н.П... l.c., Свидетельство... l.c.; oba dokumenty zachowały się w archiwum rodzinnym w kilku odpisach i w tłumaczeniu, wersje te różnią się czasem w nieistotnych szczegółach), precyzują, że 8 marca 1913 r. zaliczono mu 8 semestrów (półroczy) studiów na „wydziale historyczno-filologicznym, o specjalizacji historycznej”, gdzie odbył wymagane w planie studiów praktyki i przygotował „pracę kursową”, a w szczególności zaliczył, ukończone egzaminami, następujące 20 przedmiotów (w nawiasie podają uzyskane przez Hedemanna oceny; za М.Н.П... l.c.) – francuski (весьма [хорошо]; dalej odnotowuję tę ocenę jako „bdb.”), łacina (bdb.), greka (удав.[летворительно]; dalej – jako „dost.”), historia Grecji (bdb.), historia Rzymu (dost.), historia literatury rosyjskiej (dost.), historia filozofii starożytnej (bdb.), logika (dost.), psychologia (bdb.), język staro-cerkiewno-słowiański (dost.), wstęp do językoznawstwa porównawczego (bdb.), historia literatur zachodnioeuropejskich (bdb.), historia sztuki rosyjskiej (bdb.), historia filozofii średniowiecznej i nowej (dost.), historia Cerkwi rosyjskiej (bdb.), historia Kościoła powszechnego (bdb.), słowianoznawstwo (bdb.), historia Wschodu (bdb.), historia Bizancjum (dost.), metodologia historii (bdb.). Czy oba dokumenty świadczą o tym,

że Hedemann uzyskał absolutorium, a jedynie nie obronił samego dyplomu? Z pewnością studiował z przerwami, bo zaliczenie ośmiu semestrów zajęło mu siedem lat (od 1906 do 1913 r.); być może przyczyną zwłoki była owa rodzinna tragedia z 1907 r.?

Usunięty z kijowskiej uczelni, wrócił do rodzinnego majątku i gospodarował tam na roli, wzorowo, jak pisze Mienicki (1937). W roku 1915 ożenił się z Janiną z domu Bobrowską (ur. 29 stycznia 1896 r., zm. w 1935 r.). W czasie I wojny, a zatem zapewne w Homlu, urodziły się im dwie córki – Helena, 28 maja 1916 r., i Marta, 27 marca 1918 r., a więc tuż po pogrzebie jej dziadka (Oskar Hedemann, *in coll. et litt.*, styczeń 2017 r.). Niebawem Hedemann musiał porzucić na zawsze strony ojczyste, *rewolucja wyzuła go z mienia* (Mienicki l.c.). W tych czasach nagłego rozpadu dotychczasowego porządku jako ratunek służył mu zapewne duński paszport, z jednoroczną ważnością, wydany 10 maja (27 kwietnia starego stylu) 1917 r. przez konsula Danii w Piotrogradzie (Sankt Petersburgu). Dokument ten potwierdzał, że Otton Hedemann pozostaje poddany duńskim – *qui s'est légitimé comme sujet Danois* (La légation royale de Danemark... 1917; ryc. 14). Od chwili wydania tego dokumentu musiało minąć jednak aż pięć lat, zanim Hedemannowie zdołali wyrwać się z Rosji i przedostać do Polski. Wyjazd z ZSRR powiódł się dopiero 6 maja 1922 r. (władze sowieckie utrudniały jak mogły akcję repatriacyjną, definitywnie zakończoną z początkiem roku 1923). Na odwrocie zaświadczenia z lipca 1913 r., stwierdzającego, że zgodnie z duńskim prawodawstwem, Otton Hedemann, choć jest synem obywatela duńskiego, to nie podlega służbie wojskowej w Danii, przystawiono upragnioną pieczętkę, świadectwo przejścia przez punkt ewakuacyjny. Oficer dyżurny potwierdził w ten sposób, że Hedemann *przeszedł przez łaźnię i dezynfekcję Warszawskiego Punktu Ewakuacyjn.[ego], 6 maja 1922 r.*, a dopisek precyzuje, że granicę przekroczyli wszyscy – Otton z żoną i dwiema córkami: *rodzina liczy w sumie 4 osoby* (Légation de Danemark... 1913; ryc. 15). Można się tylko domyślać, jak ciężki to był czas – tułaczki i prób wyrwania się z ogarniętego rewolucją i chaosem kraju, z dwojgiem całkiem małych dzieci; Mienicki (l.c.) pisze o *bardzo ciężkich przejściach*. Świadectwem losów rodziny jest niewielka pieczętka, potwierdzenie wydania wsparcia – kartek (książeczki) na żywność czy przydziału dachu nad głową, wbita do paszportu Ottona (La légation... 1917) w 1920 r. przez Komitet Miejski w Piotrogradzie (Gorodskoj Petrogradskij komitet); takie komitety udzielały pomocy ofiarom wojny, „bieżeńcom”. Z Rosji udało się ująć także, ale nie wiemy w jakich okolicznościach, Władysławowi Antonowi; ów dotarł w końcu do Danii, gdzie zmarł po II wojnie, w Kopenhadze (Oskar Hedemann, *in litt.*, 19 kwietnia 2017).

Tak więc Otton Hedemann w 1922 r. trafił z rodziną na kresy północno-wschodnie. *Były to strony matki na Podźwiniu [...] rzucony [tam, odnalazł się] jako nauczyciel szkoły powszechnej, wśród wzgórz, jezior i błot* (Herbst 1937). Hedemann wspominał krótko ten czas w tekście o historii Dżyżny (1932a): *Od lat dziesięciu mieszkam w północnej Wileńszczyźnie, nad Dźwinią, – na samym przeciągu wiatrów wschodnich i zachodnich*. Już w Polsce, 9 kwietnia 1925 r., urodziła się trzecia córka, Janina (w 1930 r. Hedemannowie rozwiedli się).

Копія 5.

Свидѣтельство.

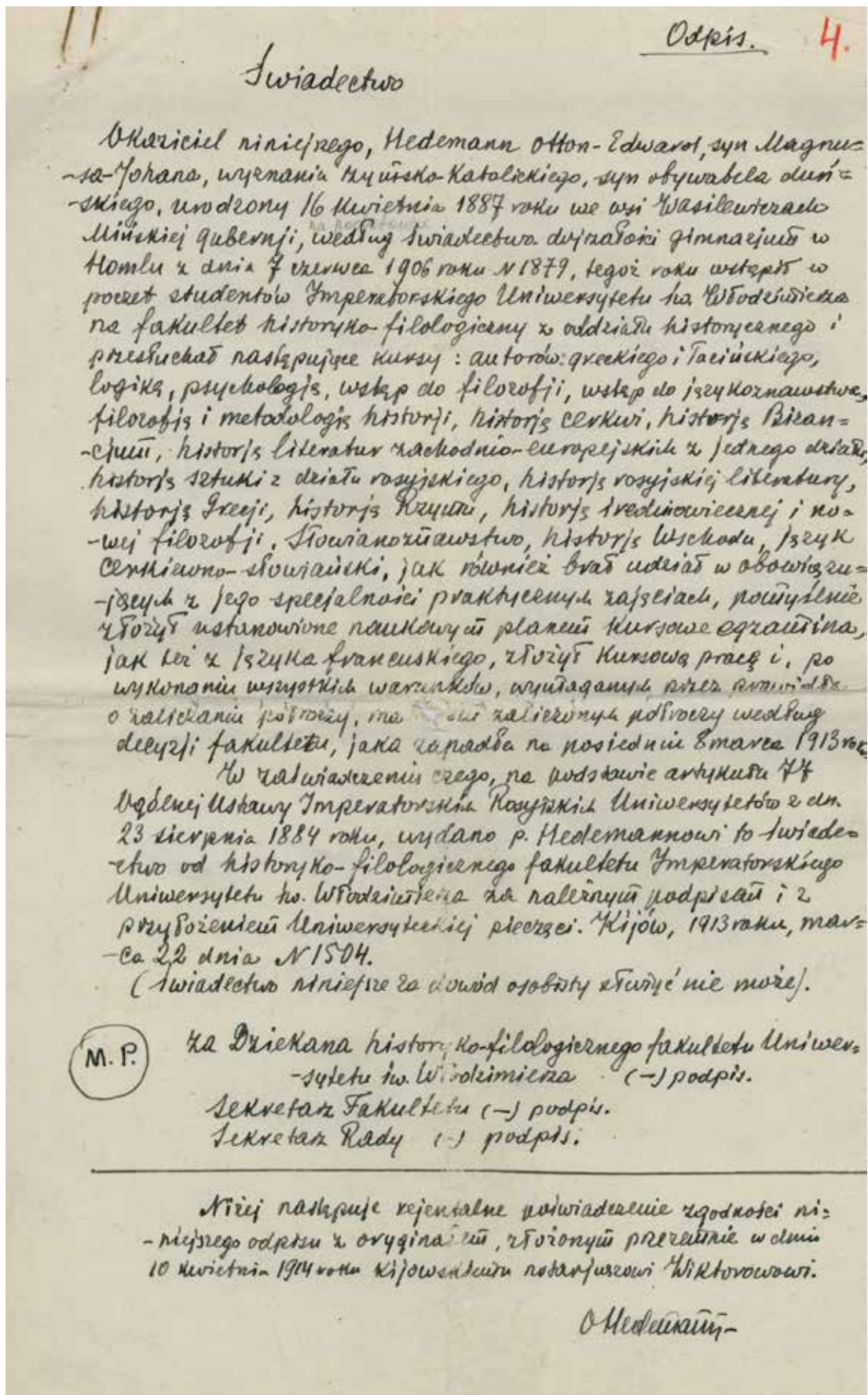
Предъавшійся село Гедеманнъ Оттонъ-Югардъ Малкусовичъ-Югановичъ, рим. катол. вѣроисповѣданія, сынъ датскаго подданнаго, родившійся 16 апреля 1887 года въ с. Василевцахъ, Либенской губернии, по аттестатѣ зрѣлости Гомельской гимназіи отъ 7 июня 1906 года за № 1879, в томъ же году поступилъ въ число студентовъ Императорскаго Университета св. Владимира на историко-филологическій факультетъ по отдѣленію историческому и прослушалъ слѣдующіе курсы: Греческаго и Латинскаго авторовъ, Логикѣ, Психологіи, Введенія въ философію, Введенія въ языковѣдѣніе, философіи и методологіи исторіи, Исторіи Церкви, Исторіи Византии, Исторіи западно-европейскихъ литературъ по двумъ отдѣламъ Исторіи искусства по русскому отдѣлу Исторіи русской словесности, Исторіи Греціи, Исторіи Рима, Исторіи среднев. и новой философіи, Славяновѣдѣнія, Исторіи Востока, Церковно-славянскаго языка, а также участвовалъ въ обязательныхъ по его специальности практическимъ занятіямъ, успешно сдалъ установленныя учебнымъ планомъ курсовые испытанія, а также по французскому языку, представилъ курсовое сочиненіе, и, по выполнении всѣхъ условій, требуемыхъ правилами о зачетѣ полугодій, имѣетъ восемь зачетныхъ полугодій по постановленію факультета, состоявшіица въ зачетѣ дати 8го марта 1913 года.

Въ удостовѣреніе чего, на основаніи ст. 77 Общаго Устава Императорскихъ Россійскихъ Университетовъ въ 23 августа 1884 года, выдано г. Гедеманну это свидѣтельство отъ историко-филологическаго факультета Императорскаго Университета св. Владимира за надлежнѣйшій подписью и съ приложеніемъ Университетской печати. Кіевъ 1913 года, марта мѣсяца 22 дня № 1504.

(Свидѣтельство это выдано на фривольнѣйшій ауритѣ

Рис. 12а. Zaświadczenie o ukończeniu w 1913 r. ośmiu semestrów studiów historycznych na Uniwersytecie św. Włodzimierza w Kijowie, pierwsza strona rosyjskojęzycznej kopii (Свидетельство... 1913, ze zbiorów rodzinnych).

Fig. 12a. Certificate of completion in 1913 of 8 semesters of history studies at St. Vladimir University of Kiev, first page of the Russian-language copy (Свидетельство... 1913, family archive).

Ryc. 12b. Zaświadczenie o ukończeniu w 1913 r. ośmiu semestrów studiów historycznych na Uniwersytecie św. Włodzimierza w Kijowie, polskojęzyczny odpis pióra O. Hedemanna (Свидетельство... 1913, ze zbiorów rodzinnych).

Fig. 12b. Certificate of completion in 1913 of 8 semesters of history studies at St. Vladimir University of Kiev, Polish-language pen copy by O. Hedemann (Свидетельство... 1913, family archive).

H.

М. Н. П.
ДЕКАНЪ.
ИСТОРИКО - ФИЛОЛОГИЧЕСКАГО
ФАКУЛЬТЕТА
ИМПЕРАТОРСКАГО
УНИВЕРСИТЕТА Св. ВЛАДИМИРА.

Удостовереніе.

Дано сіе студенту ИМПЕРАТОРСКАГО Уни-
верситета Св. Владимира (Фамилия) *Тедер*
Мамму (имя) *Оттиану*
(отчество) *Матусовичу* поступившему въ
Осеннемъ семестрѣ 1906 года въ удостоверение
того, что онъ:

8 марта дня 1913 года.
№ 58.

КЕВЪ

1) Прослушалъ нижеслѣдующіе предметы и получилъ на курсовыхъ испытаніяхъ
нижеуказанныя отмѣтки:

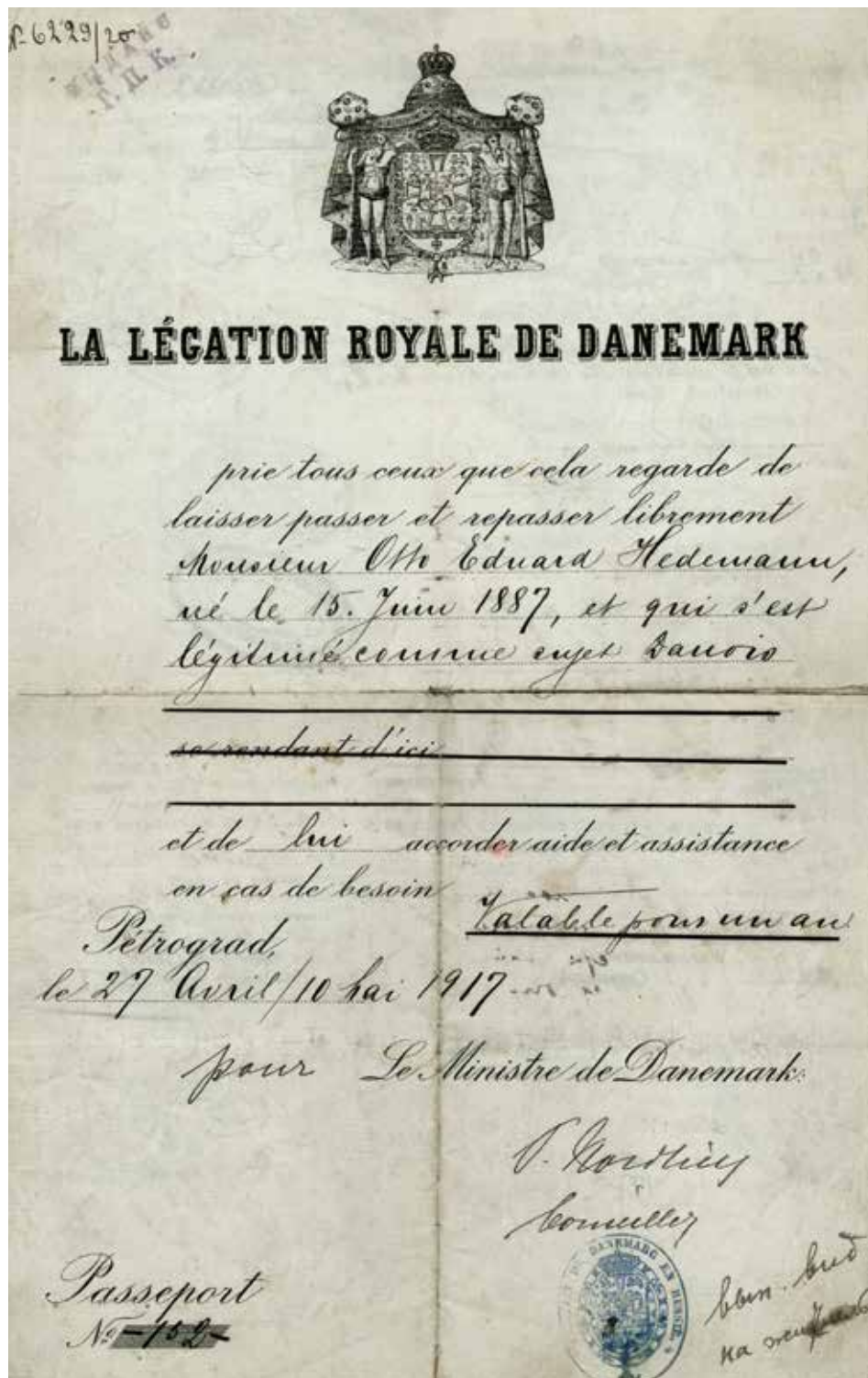
Название предметовъ.	Число се- местровъ.	Число чи- совъ.	Отмѣтки.	Название предметовъ.	Число се- местровъ.	Число чи- совъ.	Отмѣтки.
1) Богословіе	—	—	—	18) а. Исторія древняго искусства	—	—	—
2) а. Нѣмецкій яз.	—	—	—	б. Исторія средневѣк. иск.	—	—	—
б. Французскій яз.	—	—	<i>весьма</i>	в. Ист. иск. Возрожденія	—	—	—
с. Итальянскій яз.	—	—	—	г. Ист. Нового Искусства	—	—	—
д. Англійскій яз.	—	—	—	и. Ист. русскаго Искусства	—	—	<i>весьма</i>
3) Латинскій языкъ	—	—	<i>весьма</i>	19) Сравнительное языкованіе	—	—	—
4) Греческій языкъ	—	—	<i>Удоб.</i>	и Санскритъ	—	—	—
5) Исторія Греціи	—	—	<i>весьма</i>	20) Введеніе въ философію	—	—	—
6) Исторія Рима	—	—	<i>Удоб.</i>	21) Ист. средневѣк. и нов. вѣк.	—	—	<i>Удоб.</i>
7) Русская Исторія	—	—	—	22) Исторія церкви русской	—	—	<i>весьма</i>
а. Древняя	—	—	—	23) Ист. церкви всеобщей	—	—	<i>весьма</i>
б. Новая	—	—	—	24) Сравнит. грам. слав. яз.	—	—	—
8) Исторія русской лит.	—	—	—	25) Славянскіе языки	—	—	—
а. Народная слов.	—	—	<i>Удоб.</i>	26) Исторія славян. лит.	—	—	—
б. Древняя литер.	—	—	—	27) Славяновѣдѣніе	—	—	<i>весьма</i>
с. Новая литер.	—	—	—	28) Исторія славян.	—	—	—
9) Исторія древней философіи	—	—	<i>весьма</i>	29) Исторія Востока.	—	—	<i>весьма</i>
10) Логика	—	—	<i>Удоб.</i>	30) Средняя Исторія	—	—	—
11) Психологія	—	—	<i>весьма</i>	31) Новая Исторія	—	—	—
12) Церковнославянскій языкъ	—	—	<i>Удоб.</i>	32) Исторія Византіи	—	—	<i>Удоб.</i>
13) Исторія русскаго яз.	—	—	—	33) Методологія Исторіи	—	—	<i>весьма</i>
14) Введеніе въ сравнит. языков.	—	—	<i>весьма</i>				
15) Исторія греческой литер.	—	—	—				
16) Исторія римской лит.	—	—	—				
17) Исторія зап.-европ. лит.	—	—	<i>весьма</i>				

Ryc. 13. Zaświadczenie dziekana Wydziału Filologiczno-Historycznego Uniwersytetu w Kijowie, z marca 1913 r., z wyczeniem wszystkich ocen Ottona Hedemanna ze złożonych egzaminów (M.H.II. 1913, ze zbiorów rodzinnych).

Fig. 13. Certificate from the dean's office of the Faculty of History and Philology of the University of Kiev, from March 1913, with a breakdown of all Otton Hedemann's examination results (M.H.II. 1913, family archive).

Od 1922 r. Otton Hedemann był nauczycielem historii i zarazem kierownikiem w wiejskich szkołach opodal Brasławia, z początku w Gierkanach, potem w Słobódce (Januskiewicz 1995); sam pisał o sobie, że w okresie prac nad powiatem brasławskim był nauczycielem *brasławskiej szkoły powszechnej* (Hedemann 1930). Wtedy rozpoczął, zrazu skromne, badania nad lokalną historią (Herbst 1961). Impulsem do nich stał się rezonans, jaki znalazła wśród

uczniów, na lekcji, jego opowieść o czasach Insurekcji w ich mieście: *dzieci doprawdy przeżyły jego opowiadanie o spaleniu rodzimego miasta w 1794, choć Raclawice i zdobycie Warszawy przeszły bez wrażenia. Chłopscy potomkowie i dziedzice nazwiska słyszeli o zapomnianych czynach swych pradziadów* (Herbst 1937), a ...*obicie w tym samym Brasławiu w roku 1775 przez żołnierzy rosyjskich wójta Ziemca, którego potomkowie obecnie zamieszkują powiat, – też było*

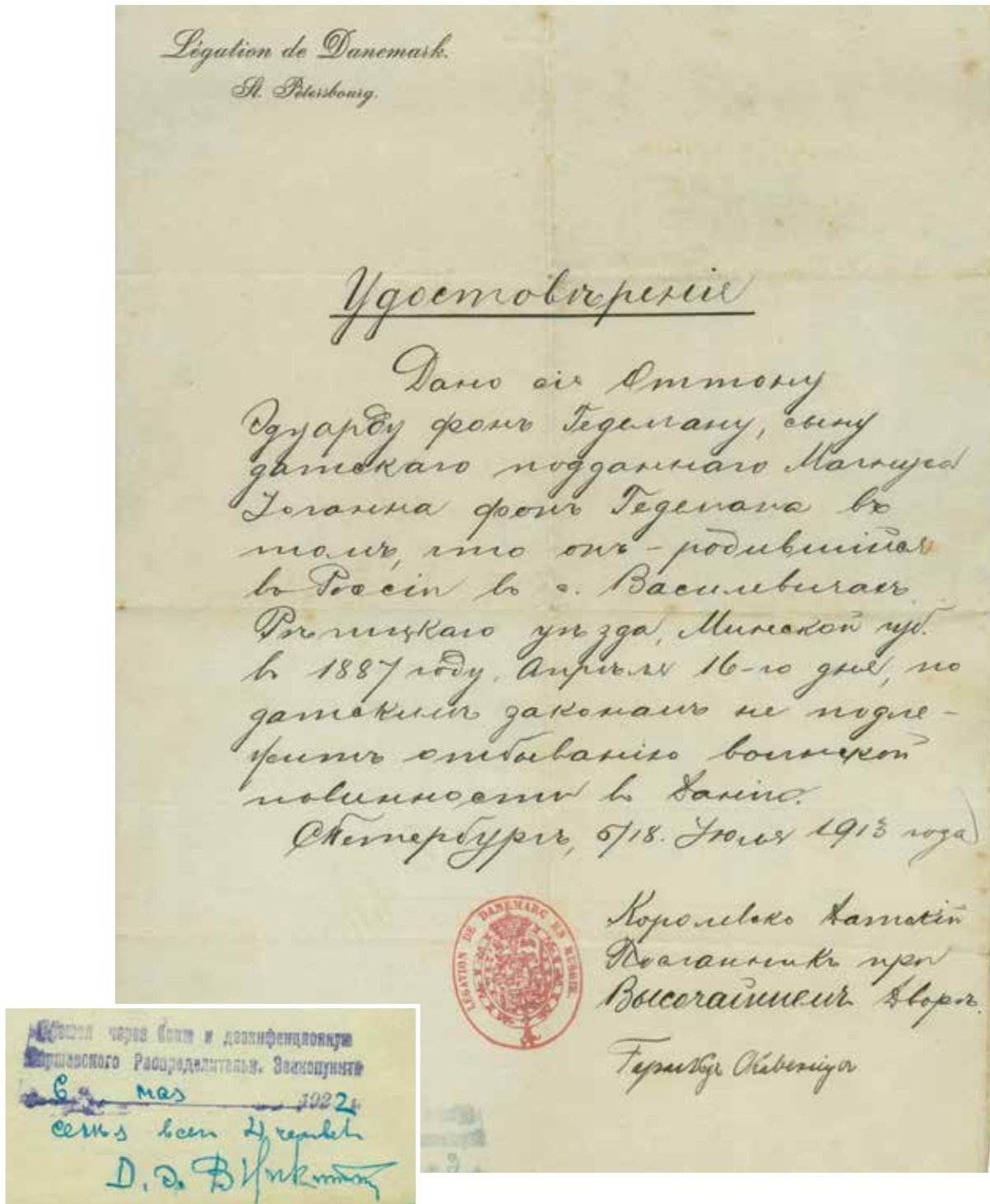

Ryc. 14. Duński paszport Ottona Hedemanna, wydany w Piotrogradzie w 1917 r. (La légation... 1917, ze zbiorów rodzinnych).

Fig. 14. Otton Hedemann's Danish passport, issued in Petrograd in 1917 (La légation... 1917, family archive).

dla dzieci wydarzeniem pierwszorzędem [...] dzieci na przerwach dzieliły się z sobą wrażeniami z lekcji historii – fakt dotąd przez autora w jego praktyce nauczycielskiej nie notowany (Hedemann 1930). Historyczną pasję wyróżniającego się nauczyciela zauważył i docenił powiatowy inspektor szkolny, Kazimierz Próchnik, który wyjednał dla

niego ministerialny, roczny płatny urlop od września 1928 r., który Hedemann zobowiązany był poświęcić na przygotowanie monografii powiatu, nad czym pracował już trzeci rok (Gizbert-Studnicki 1930, Hedemann 1930, 1934b, Mienicki 1937, Herbst 1961). Hedemann ze szczególną wdzięcznością wspominał owego inspektora oświatowego, „ojca

Ryc. 15. Zaświadczenie wystawione 5/18 lipca 1913 r. przez poselstwo duńskie w Sankt Petersburgu, stwierdzające, że Otton Edward von Hedemann, syn obywatela duńskiego, nie podlega obowiązkowi służby wojskowej w Danii; na odwrocie dokumentu pieczętka z 6 maja 1922 r., o przejściu rodziny przez punkt dezynfekcyjny na granicy polsko–sowieckiej (Légation de Danemark... 1913, ze zbiorów rodzinnych).

Fig. 15. Certificate issued 5/18 July 1913 by the Danish consulate in St. Petersburg, confirming that Otton Edward von Hedemann, son of a Danish citizen, is not liable for military service in Denmark; on the reverse a stamp dated 6th May 1922, recording the family passing through the frontier disinfection post on the Polish–Soviet border (Légation de Danemark... 1913, family archive).

chrzestnego książki”, który wspierał go na każdym etapie prac i z którym prowadził „niezliczone dyskusje”. Przychylił do udzielenia rocznego urlopu od szkolnych zatrudnień odniósł się też miejscowy naczelnik wydziału szkół powszechnych, Marian Rejter (Hedemann 1930).

Owoce badań – w wileńskim archiwum państwowym oraz w bibliotekach i zbiorach prywatnych, była pierwsza książka Hedemanna, wspomniana na wstępie obszerna monografia historyczna powiatu brasławskiego (Hedemann l.c.). Dyrektor wileńskiego Archiwum Państwowego, Wacław Gizbert-Studnicki, tak wspominał we wstępie do książki prace badawcze Hedemanna, którego monografię uważał za „nieprzemijającą wartość”, na równi ze słynnymi opracowaniami – powiatu borysowskiego pióra Tyszkiewicza czy powiatu oszmiańskiego, pióra Jankowskiego:

...Otton Hedemann rozpoczął swą pracę nad monografią pow. brasławskiego w archiwum państwowym w Wilnie (jak to jest widoczne z akt osób pracujących naukowo) dnia 8 lipca 1926 r. Pracował z przerwami według moich obliczeń 400 dni i wieczorów archiwalnych. Jak widać ze szczerze wypełnionych arkuszy zapotrzebowania na akty i foljanty archiwum, p. O. Hedemann bardzo skrupulatnie wyzyskał całą materjał... (Gizbert-Studnicki 1930)

Po powiecie brasławskim przyszła kolej na powiat dziśnieński oraz krajobrazy i stosunki przyrodnicze Podźwinią.

Drugą żoną Ottona Hedemanna została 22 kwietnia 1931 r. (Метрическая выписка... 1890) Jadwiga z Wachowskich (ur. 5 lutego 1908 r. w Łomży – zm. 4 listopada 2005 r.; *secundo voto* Radziulewicz), poznana w trakcie prac nad historią powiatu brasławskiego, której rok wcześniej dziękował w przedmowie do *Historji: ...studentce humanistyki U.S.B., która z wyjątkową inteligencją, energją i zapalem usuwała niezliczone wprost braki rękopisu, prowadząc ciężką i niewdzięczną pracę korektorską* (Hedemann l.c.). Wkrótce urodził im się ich jedyny syn, Magnus (ur. 20 sierpnia 1932 r. w Brasławiu, zm. 16 lutego 1983 r. w Warszawie). Małżonkowie mieszkali z początkiem lat trzydziestych w Drui, jak wynika z kilkakrotnych uwag w zachowanych listach: *Gdy się w Drui Tobą nacieszę...* (List... 19.XI.1932); *...myślę, że w Drui już białe* (List... 7.XII.1932) i – *W Drui przygotowałem list do Hubiedy, by go wrzucić w Wilnie [...] zobacz w „gabiniecie”, czy się gdzie nie zawieruszył. Przepuszczam, czy nie leży w autorskim egz. „Hist. pow. brasł.”* (List... 6.XII.1932), ale chcieli się stamtąd, z zapomnianej, małej miejscowości na najdalszych krańcach Rzeczypospolitej, na granicy z Łotwą, wyprowadzić. Hedemann pisał w listach kilkakrotnie o planach *porzucenia Drui* (List... 14.XII.1932), snując marzenia o przeprowadzce i wymarzonej a niedosiężnej zamożności – *...masz karierę, kupujemy kanapę, ładne meble, ubranie [...] przenosimy się do Wilna czy Warszawy* (List... 6.XII.1932). Drujski adres brzmiał – ul. Kurlandzka 27 (List... 20.XI.1932); było to nad samym brzegiem granicznej Dźwiny (ryc. 16).

W korespondencji Ottona z żoną, obok wielu osób postronnych, kilka razy pojawiają się oczywiście postaci z najbliższej rodziny – dzieci, Magnus i Marta, najpewniej

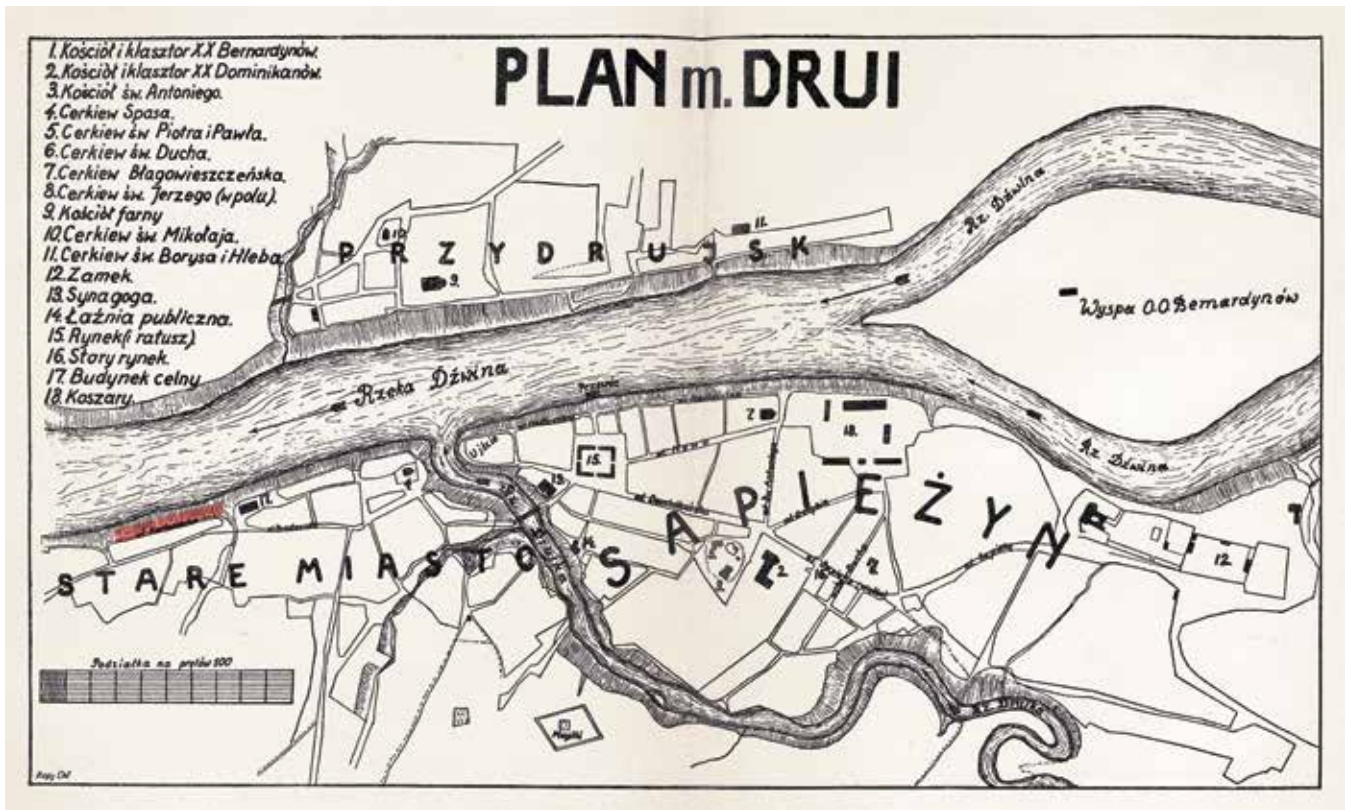
wówczas uczennica wileńskiego gimnazjum (*...ma 2 z fizyki i rachunków*; List... 5.XII.1932, pisany w Wilnie), a także postaci matki i wuja. W dziesięć lat po repatriacji Otton Hedemann próbował odzyskać ubezpieczenie z czasów poleskich, które powinien wraz z bratem dziedziczyć po ojcu; matka donosiła mu, co referował żonie w liście z 6 grudnia 1932 r., że *Two Asekuracyjne „Ekwitebel”* [amerykańska firma ubezpieczeniowa „Equitable”] w którym ubezpieczony był ś. p. Ojciec, a które z racji bolszewizmu zawiesiło zobowiązania, – obecnie je reguluje i konsulat z Danji pisze Władziowi, że sprawa dobrze stoi. Może co i wyjdzie, wówczas i na Magnuska coś większego kapnie. W jednym z listów Otton Hedemann wspomina też wuja, młodopolskiego pisarza, Antoniego Godziembę Wysockiego, od którego pod koniec 1932 r. dostał jego wydaną przed kilku laty powieść, *Zabawy mędrców* (List... 5.XII.1932).

W 1936 r., na trzydziestolecie Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, Hedemann, *notabene* współtwórca oddziału PTK w Brasławiu, dostał dyplom uznania tego Towarzystwa, za *wybitną pracę badawczą na polu krajoznawstwa* (Herbst 1937).

Niebawem ciężko chory Hedemann, w latach trzydziestych pacjent znanego wileńskiego lekarza, Mojżesza Girszowicza (List... 19.XI.1932), musiał porzucić pracę nauczycielską i przenieść się do Wilna. W Brasławskie będzie wyjeżdżał już tylko na lato; w korespondencji z 1932 r. pojawia się kolejna obok Brasławia, Drui, Dżisny, Gierkan, Koporowicz i Słobódki miejscowość tamtych stron, z którą splotyły się losy Ottona Hedemanna – Ignalin. Przywołał to miasteczko pisząc o matce (List... 14.XII.1932). Znamy ówczesny wileński adres, Hedemann zakończył nim bowiem notę „Od autora” w *Dawnych puszczech i wodach* (1934a), a i w notatce o białowieskich rudniach (Hedemann 1936d) prosił czytelników o nadsyłanie uwag i uzupełnień na ten właśnie adres – ul. Saraceńska 14. Było tu tuż przy starej drodze kalwaryjskiej, która prowadzi pod górę znad Wilii, od Zielonego Mostu. W liście do żony z 16 grudnia 1935 r. prosił, by przed jego powrotem z wyjazdu do Bielska, Hajnówki i Białowieży *...lekką opaliła gabinet, a we czwartek solidniej, bo od piątku wezmę się do „Szkół” na potęgę*; uwaga ta najpewniej dotyczyła wileńskiego mieszkania. Otton był w tych latach z reguły na urlopie bezpłatnym od zajęć szkolnych, a jedynym stałym źródłem dochodu Hedemannów w latach 1935–1936 pozostało stypendium Funduszu Kultury Narodowej, uzyskane *dzięki życzliwej pomocy dyrektora FKN p. St. Michalskiego* oraz dzięki Józefowi Reuttowi (Hedemann 1934b, Mienicki 1937, Anonim 1939).

Studia nad Puszczą Białowieską

Od wczesnych lat trzydziestych XX w. Hedemann poświęcił się przede wszystkim studiom nad historią lasów. W liście z listopada 1932 r. nakreślił zarys konstrukcji książki o puszczech, opartej o dotychczasowe, popularne w ujęciu przyczynki publikowane w „Echach Leśnych” – *...zabiorę się chyba do „Puszcz” – zestawienie artykułów z „Ech” + pogłębienie ogólne i moc uzupełnień najnowszych. Kloska znów będzie biedny...* (List... 19.XI.1932). Od 1935 r., jak pisze Herbst (1961), miał w tych pracach – dotyczących teraz jedynie Puszczy Białowieskiej – wsparcie w postaci subwencji Naczelnej

Ryc. 16. Plan Druja, w lewym dolnym rogu, na polskim brzegu granicznej Dźwiny, biegnie ul. Kurlandzka, gdzie mieszkali Hedemannowie (Hedemann 1934c).
 Fig. 16. A map of Druja, in the bottom left-hand corner – along the Polish bank of the border river Dźwina – runs Kurlandzka street, where the Hedemanns lived (Hedemann 1934c).

Dyrekcji Lasów Państwowych. W archiwach i w terenie pracował z ramienia Instytutu Badawczego Lasów Państwowych. Anonim (1939), najpewniej Wiktor Hartman, cytując list Hedemanna, oddający ów czas i prace nad archiwaliami:

W roku 1934 na marginesie jednej z moich prac historycznych opracowałem większy przyczynek z historii polskiego leśnictwa, któremu dałem tytuł „Dawne puszcze i wody”. Rozprawa ta uzyskała aprobatę specjalistów i została wydana sumptem Dyrekcji Naczelnej Lasów Państwowych. To zdecydowało poniekąd o dalszym kierunku moich zainteresowań naukowych, zwłaszcza gdy zapoznałem się ze smutnym stanem bibliografii z zakresu historii polskiego leśnictwa, z drugiej zaś strony z bogactwem materiałów źródłowych archiwów Wilna, Grodna i Warszawy. Krótko mówiąc, odłożyłem na stronę szereg tematów, dojrzałych już archiwalnie, a nawet o rozpoczętej kompozycji i rozpocząłem badania źródłowe nad Puszcą Białowieską. Oczywiście na taką „zmiannę kursu” skierowały mnie przede wszystkim osobiste zamiłowania do przyrody i leśnictwa.

Rozpoczynając w „Echach Leśnych” cykl notatek z archiwów Grodna i Wilna (Hedemann 1935d) pisał o *nad wyraz skąpej literaturze o Puszczy*. Dotychczasowe prace bazowały bowiem niezmiennie na publikacjach Balińskiego, Brinckena i Glogera, a studia rosyjskie, Bobrowskiego, Dołmatowa

i Karcewa, były pomijane – Hedemann zauważał rzucający się w oczy brak nowszych studiów rodzimych. Swój cykl prac „białowieckich”, publikowany w „Echach Leśnych”, na tle innych prac z tego czasopisma wyróżniający się naukowym zacięciem i aparatem historycznym, opatrzył z reguły w tytułach uzupełnieniem – „Z dawnej Białowieży” lub „Z przeszłości Białowieży”; pierwsze zaś, wydrukowane w tym czasopiśmie jeszcze w 1931 i 1933 r., nazywał „notatkami archiwalnymi”. Hedemann był zapewne ostatnią osobą, która w wileńskim archiwum miała w ręku liczne białowieckie inwentarze, ordynacje i rewizje – przed laty, zaczynając swe prace nad Puszcą Białowieską, Tomasz Samojlik (*in litt.*, sierpień 2017) skonstatował, że *...duża część z białowieckich archiwaliiów „wyparowała” – w katalogu widnieje przy nich wpisane czerwonym ołówkiem rosyjskie „niet”*.

Dwa listy do żony z grudnia 1935 r. pozwalają przybliżyć okres, kiedy Hedemann wyjechał do Bielska, Hajnówki i Białowieży, by na miejscu uzupełnić to, co dla podjętego niedawno studium o Puszczy Białowieskiej uzyskał już był w archiwach Wilna i Grodna. Był to pierwszy – a zapewne i ostatni? – wyjazd Hedemanna do Białowieży. Pisał o tym w drukowanej już po jego śmierci notatce zamieszczonej w „Echach Leśnych”: *Przed dwoma laty byłem po raz pierwszy w Hajnówce...* (Hedemann 1937f). Pobyt w Bielsku, jak można się zorientować z treści i datowania listów, trwał od 11 do 19 grudnia; w tym czasie Hedemann pracował i nad *Szkołami Walerjanowskimi...*, które to prace były wyraźnie bardziej zaawansowane od dopiero co rozpoczę-

tych – białowieskich, i to budziło w nim wyrzuty sumienia, jako że finansowe wsparcie, jakie otrzymał ze strony Lasów Państwowych, było przeznaczone na badania li-tylko nad Puszczą. W liście z 16 grudnia pisał o tym – *Resztę czasu [czyli prawie połowę pobytu w Bielsku] od jutra poświęcę „Szkolom” [...] zbrodnia to, bo płacę za Białowieżę, ale ja po cichu...; do Szkół... miał zresztą zamiar usiąść zaraz po powrocie z białowieskiej eskapady. Przyjechał na miejsce pociągiem, w czasie podróży chwycił indeksy [białowieskie] i gorliwie pracował; jechał przez Grodno i Białystok, wracał zaś z Hajnówki przez Lidę; były to dwie linie kolejowe, które łączyły podówczas Wilno z Hajnówką. Kłopoty finansowe nie opuszczały Hedemannów, z listów widać wyraźnie, że niszczyło to gruntownie spokój Ottona i ustawicznie zaprzętało jego myśli: *dojechałem b. pomyślnie, żałowałem tylko 5 zł. za drugą klasę. Wprawdzie 1–1,5 godziny miałem arcywygodne; później zaś wspominał, pisząc o przeciąganiu nad miarę i rzeczywiste potrzeby swego pobytu w Bielsku, już po zasadniczej wizycie w Białowieży – ...wysiadywanie moje przez jeszcze prawie trzy doby ma zupełnie realne podstawy, – djety [...] zawsze koło setki [...] na te ciężkie czasy* (Listy... 12 i 16.XII.1935).*

Pobyty w Bielsku i w Białowieży Hedemann z pewnością zaplanował i ułożył wspólnie ze znanym mu od dawna i bliskim Żeliszawem Januszkiewiczem, tamtejszym starostą powiatowym, a wcześniej – starostą brasławskim, któremu dedykował był *Dawne puszcze i wody*. Januszkiewicz już od dawna był przychylny pracom nad książką o powiecie brasławskim, otaczając wysiłki autora *czułą i troskliwą opieką*, wykonując na potrzeby tego wydawnictwa liczne fotografie itp. (Hedemann 1930). Wydaje się w najwyższym stopniu prawdopodobne, że wspomniana wielokroć w listach do żony postać wysokiego rangą lokalnego urzędnika i zapalonego myśliwego, ujęta pod stałym epistolarnym kryptonimem „116”, to właśnie Januszkiewicz. Hedemann zatrzymał się w jego bielskim domu, dobrze znanym i jemu, i jego żonie z wcześniejszego tam pobytu. Starosta obiecał przeznaczyć większą sumę na pokrycie wyjazdów studyjnych Hedemanna, związanych z badaniami nad historią Puszczy Białowieskiej: *...116 wstawił do preliminarza Sejmiku na ten cel 1200 zł. Czy uchwałą i ile uchwałą – trudno przewidzieć* (List... 16.XII.1935); podobna sytuacja miała już miejsce trzy lata wcześniej, w odniesieniu do *Historji powiatu brasławskiego*, gdy *...Sejmik [powiatu brasławskiego] pod presją 116 zakupił 5 książek (100 albo 120 zł.)* (List... 5.XII.1932). Z Januszkiewiczem wizytował m.in. *...pp. Berezowskich, dyrektora fabryki Hajnówka [...] wiesz jak w bajce Kryłowa...* (List... 16.XII.1935; Witold Berezowski był dyrektorem fabryki chemicznej „S.A. Grodzisk” w latach 1930–1937, jak podaje Tatarczyk 2000). Bielskie towarzystwo zupełnie mu nie odpowiadało i wprawiało w rozdrażnienie (*...tutejsze towarzystwo b. mi nie w smak [...] bridge, wódka, niewybredne flirty...*; Listy... 12 i 16.XII.1935).

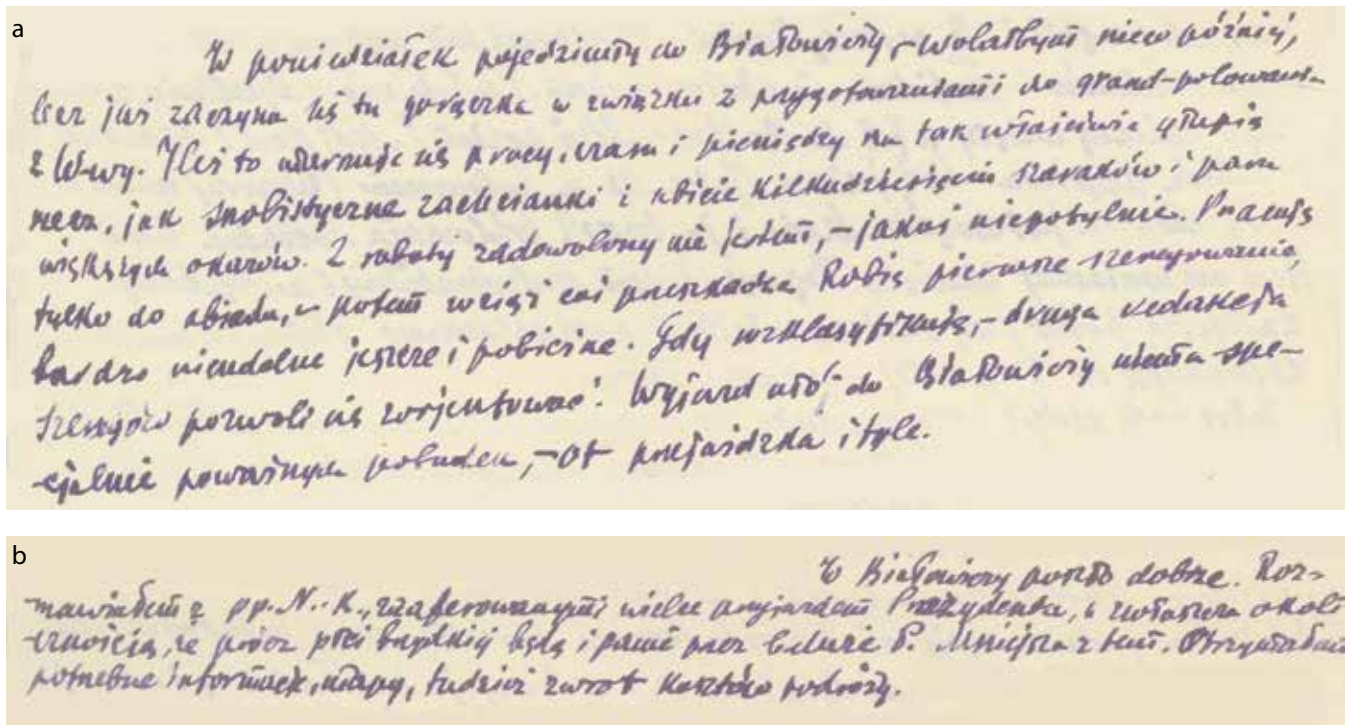
W liście z 12 grudnia (ryc. 17a) Hedemann pisze m.in. *...w poniedziałek [16 grudnia 1935 r.] pojedziemy do Białowieży [...] już zaczyna się gorączka w związku z przygotowaniem do grand-polowania z W-wy. Ileż to marnuje się pracy, czasu i pieniędzy na tak właściwie głupią rzecz, jak snobistyczne zachcianki i uбиcie kilkudziesięciu szaraków*

i paru większych okazów, a także – wyjazd do Białowieży nie ma specjalnie poważnych pobudek, – ot przejażdżka i tyle (najpewniej określenia tego użył w chwili zniechęcenia, znużenia czy zmęczenia chorobą). Polowania prezydenta Ignacego Mościckiego w Białowieży, tak zwane „reprezentacyjne”, zwłaszcza zimowe, stanowiły doroczny rytuał w latach trzydziestych XX w. (Bajko 2001). Ich blichtr i bezsens można odczytać z wielu uwag Januszkiewicza (1995). W Bielsku Hedemann pracował nad archiwaliami: *robię pierwsze szeregowania, bardzo nieudolne jeszcze i pobieżne. Gdy rozklasyfikuję, – druga redakcja szeregów pozwoli się zorientować [...] powoli i systematycznie robię Białowieżę, ale i, już zmęczony intensywną pracą i męczącym pobytem z dala od domu – ...cieszę się, że się odrywam od Białowieży, bo to choroba, tem gorsza, że przed kompozycją jeszcze, więc jałowa* (Listy... 12 i 16.XII.1935). W pierwszych dniach pobytu w Bielsku sposobił się do wyjazdu na kilka dni do samej Białowieży, *...przygotowałem kupę pytań inż. K.[arpińskiego]*. Hedemann złożył też *...wizytę p. Neumanowi, oczywiście nie bez wyrachowania, – może coś kapnie...* (List... 16.XII.1935). Karol Bertold Nejman od połowy 1934 r. stał na czele Dyrekcji Lasów Państwowych w Białowieży; w brzmieniu nazwiska jest tu błąd, być może Hedemann przez roztargnienie podał bardzo podobne, o tym samym źródłosłowie, nazwisko grodzieńskiego leśniczego z połowy XIX w., Neumana, o którym pisał w notatkach o Puszczy Białowieskiej? A może to wpływ Ż. Januszkiewicza, który używał takiej właśnie formy nazwiska dyrektora LP w Białowieży (*vide* Januszkiewicz l.c.). Wyjazd do Białowieży był, wbrew początkowym obawom, owocny i nie był tylko przejażdżką, Hedemann dostał wszystkie *...potrzebne informacje, mapy, tudzież zwrot kosztów podróży [...] w Białowieży poszło dobrze*. Rozmawiał tam *...z pp. N.[ejmanem] i K.[arpińskim], zaaferowanymi wielce przyjazdem Prezydenta, a zwłaszcza okolicznością, że prócz płci brzydkiej będą i panie przez b. duże P...* (List... 16.XII.1935; ryc. 17b).

Praca w archiwach, związana z dłuższymi wyjazdami, była bardzo męcząca. Hedemann pracował bez wytchnienia, nie dosypiając i eksploatując ponad siły trawione chorobą ciało. Już podczas wyjazdu do Bielska i Białowieży postanowił więc część prac archiwalnych, w Gdańsku, scedować na młodszego badacza (Zysze Honik, ur. 1905, zm. ?):

Dam zarobić p. Honikowi – wyślę go na 2–3 tyg. do Gdańska. Pokrycie na ten cel mam, – otrzymałem ryczałt. Nie żałuję, bo poza słabym niemieckim będę miał wyżej uszu Warszawy, Białowieży i Grodna. Summa summarum łącznie na pewno na 1,5, a to i 2 miesiące się wyjazdów zbierze. (List... 16.XII.1935)

Przygotowywanie monografii dziejów Puszczy Białowieskiej, zamierzonej na dwa tomy – pierwszy o czasach przedrozbiorowych, drugi – porozbiorowych, przerwała śmierć Hedemanna. Zmarł w Wilnie, 18 maja 1937 r., w kilka dni po operacji w szpitalu kolejowym (Śnieżko 1938). Grób Ottona Hedemanna nie istnieje, jako że wileński cmentarz ewangelicki na Górze Boufałowej zlikwidowano

Ryc. 17. Fragmety listów Ottona Hedemanna, pisanych w 1935 r. do żony z Bielska Podlaskiego, poświęcone wizycie w Puszczy Białowiezkiej, z 12 grudnia (a) i 16 grudnia (b) (ze zbiorów rodzinnych).

Fig. 17. Excerpts from letters written by Otton Hedemann to his wife in 1935 from Bielsk Podlaski regarding his visit to the Białowieża Primeval Forest, from 12th December (a) and 16th December (b) (family archive).

po II wojnie; dla powtórnego ożenku O. Hedemann przeszedł bowiem, 25 grudnia 1930 r., do kościoła ewangelicko-reformowanego (Метрическая выписка... 1890).

W „Echach Leśnych”, w zeszytcie z 6 czerwca 1937 r., redakcja opublikowała pracę Hedemanna – *August Biernacki czy August Sas?* (Hedemann 1937f). Był to *ostatni rękopis, jaki pozostał w naszej tece redakcyjnej, lecz jesteśmy w posiadaniu listu, pisanego w dzień zgonu, w którym ś.p. Otto Hedemann zapowiada wysłanie paru artykułów do „Ech”* – zapewne więc z tej pośmiertnej spuścizny drukować będziemy jeszcze niejedyn utwór tego przedwcześnie zmarłego, nieodżałowanego Autora. Nieco później, w 25 zeszytcie „Ech Leśnych”, ukazała się jeszcze jedna praca – ostatnia sygnowana nazwiskiem Ottona Hedemanna (1937g), ...*ostatni artykuł ś.p. Ottona Hedemanna, pisany przed zgonem, a wykończony przez jego żonę.*

Opracowywaniem i opublikowaniem spuścizny po Hedemannie zajął się następnie historyk lasów i leśnictwa, Wiktor Hartman. Przygotował m.in. do druku, *na polecenie Instytutu Badawczego Lasów Państwowych* (Hartman 1939a), pierwszy tom monografii Puszczy Białowiezkiej. Gotowy manuskrypt rozdziału pierwszego trzeba było poddać jedynie redakcji, a dwa kolejne rozdziały Hartman ułożył na podstawie uporządkowanych wzorowo notat (Herbst 1961). Wiele z tematów znalazło tutaj obraz mniej szczegółowy niż w notatkach publikowanych wcześniej w „Echach Leśnych”, wplatanych zresztą nieraz w znaczących fragmentach w tekst monografii (T. Samojlik, *in litt.*, sierpień 2017). Także w „Echach Leśnych”, piśmie, które opublikowało tyle archiwalnych notat

Hedemanna, Hartman zamieścił jeszcze kolejne trzy prace, oparte na materiałach źródłowych zgromadzonych wcześniej przez Hedemanna, co za każdym razem odnotowano w towarzyszącej tekstowi notce (Hartman 1937, 1939a i 1939b). W artykule *Ekonomie królewskie a Puszcza Białowiezka* (Hartman 1937) czytamy na przykład, że jest ...*w całości oparty wyłącznie na materiałach zebranych i ugrupowanych przez ś.p. Ottona Hedemanna [...] i jest fragmentem rozdziału II-go pracy p.t. „Puszcza Białowiezka dawniej”, której nie-dawno zmarły, zasłużony historyk leśnictwa polskiego, nie do-kończył* (Hartman podaje tu nieco inny od ostatecznego tytuł książki o dziejach Puszczy).

Według Herbst (1961) w spuściznie po Hedemannie pozostała w rękopisie praca o korpusie kadetów w Nieświeżu, powstała może pod wpływem zainteresowań i badań wileńskiego historyka, Stanisława Kościałkowskiego (?), nic jednak bliższego o niej nie wiadomo.

W pierwszej połowie 2017 r. w Bibliotece Narodowej zdeponowano trzy zespoły dokumentów z Wilna, ze spuścizny Ottona Hedemanna. Na ów „depozyt wileński” składają się tysiące kart: bruliony wysyłanych listów i listy, jakie otrzymywał od swych korespondentów (m.in. pełna korespondencja w sprawie zasiłku z Funduszu Kultury Narodowej), zbiór roboczych dokumentów związanych z historią Brasławszczyzny, obszerne notatki dotyczące roku 1812 i powstania listopadowego itp. Opracowanie tych materiałów wymaga dłuższych studiów i wykracza poza możliwości niniejszego zarysu biografii (Braslavica 1928; Korespondencja Ottona Hedemanna, 1–2, 1930–1937; Notatki archiwalne, 1–3, przed 1937).

Podziękowania

Panu doc. Andrijowi Prokopiwowi ze Lwowa za starania o wyjaśnienie kijowskich losów O. Hedemanna, Panu dr. Tomaszowi Samojlikowi z Instytutu Badania Ssaków PAN w Białowieży za cenne uwagi krytyczne i uzupełnienia, Panu Jerzemu Snapkowskiemu z Narodowego Archiwum Historycznego Białorusi za pomoc w kwerendzie w tymże archiwum, Panu dr. Janowi Strausowi, który zgromadził m.in. starannie dobrane zbiory wydawnictw poświęconych Kresom, za użyczenie „Historji powiatu brasławskiego”, a Państwu – Barbarze Babulewicz, dr. Tomaszowi Bojarczukowi i Zbigniewowi Romaniukowi, za życzliwe starania i pomoc w trakcie naszych prac.

Literatura

1. Bibliografia prac Ottona Hedemanna:

- HEDEMANN O. 1930. Historia powiatu brasławskiego. Nakładem Sejmiku brasławskiego, Wilno. XXXI, [1 nlb.], 483, [1 nlb., errata] + [1 wklejona mapa].
- HEDEMANN O. 1931a. „Sprawa o zachowaniu dzikich zwierząt, żubrami nazywanych” (notatka archiwalna). Echa Leśne 8(7): 9–10.
- HEDEMANN O. 1931b. Dawne puszcze i łowy nad Dźwina [1], 2 i 3. Echa Leśne 8(8): 8–10; 8(9): 10–11 i 8(10): 12–14.
- HEDEMANN O. 1932a. Zacieranie przeszłości. Ziemia 3: 84–86.
- HEDEMANN O. 1932b. Jeszcze o dawnych puszczech. Echa Leśne 9(7): 11–12.
- HEDEMANN O. 1932c. Dawna administracja leśna. Echa Leśne 9(8): 10–11 i 9(9): 10–11 [tu powtórzony fragment z zeszytu 9(8), gdzie wydrukowany został z defektem].
- HEDEMANN O. 1933a. O dawnych puszczech naddziwińskich [I], II i III. Echa Leśne 10(1): 12–13; 10(2): 11 i 10(3): 9–10.
- HEDEMANN O. 1933b. „Sprawa o zabójstwo strzelca w Puszczy Białowieskiej [:] Notatka archiwalna (w skróceniu). Echa Leśne 10(9): 11–12.
- HEDEMANN O. 1933c. Dawne bartnictwo. Echa Leśne 10(10): 16–17.
- HEDEMANN O. 1934a. Dawne puszcze i wody. Skład główny Księgarnia św. Wojciecha [druk – Zorza], Wilno. [V], XII, 187, [1, errata] + [1 rozkł.: Mapa wojew. wileńskiego (część)]. Wyd. białoruskie: Гедэман А. 2012. Даўнія пушчы і воды (перакл. Гіль М.). Бібл. часопіса „Нашы карані”, Паставы.
- HEDEMANN O. 1934b. Dzisiaj i Druja, magdeburskie miasta. Rozprawy Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, t. 7 (Z zasiłku Fund. Kultury Narodowej przy Prezesie Rady Ministrów). Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Wilno. [6], 486, [1] + dwie mapy.
- HEDEMANN O. 1934c. Druja [:] magdeburskie miasto [:] odbitka z pracy autora p.t.: [:] „Dzisiaj i Druja. Magdeburskie miasta”. B.n. [druk – „Zorza”, Wilno. [1], 95, [1 nlb.] + [1 rozkł.: Plan miasta Druj]. Wyd. białoruskie: Гедэман А. 2012. Друя – магдэбургскі горад (перакл. Гіль М.). Бібл. часопіса „Нашы карані”, Паставы.
- HEDEMANN O. 1935a. Graff [sic!] Manuzzi. Skład główny w Księgarni św. Wojciecha [druk – spółka drukarska „Kraj”, dawniej „Lux”, Wilno. [6], 62, [1, sprost.]. Wyd. białoruskie: Гедэман А. 2013. Граф Мануцы (перакл. Гіль М.). Бібл. часопіса „Нашы карані”, Паставы.
- HEDEMANN O. 1935b. Głębokie [:] (szkic dziejów). Oddział Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Głębokiem, Wilno. 58, [1]. Wyd. białoruskie: Гедэман А. 2012. Глыбокае. Гістарычны нарыс (перакл. Гіль М.). Бібл. часопіса „Нашы карані”, Глыбокае–Паставы.
- HEDEMANN O. 1935c. Testamenty brasławskodziśnieńskie XVII–XVIII wieku jako źródło historyczne. Skład główny w księgarni św. Wojciecha, Wilno. 34, [2].
- HEDEMANN O. 1935d. Z dawnej Białowieży. Echa Leśne 12(9): 5.
- HEDEMANN O. 1935e. Z dawnej Białowieży [:] Psucie sosen na zapalki. Echa Leśne 12(11): 7.
- HEDEMANN O. 1935f. Z dawnej Białowieży [:] Śmierć oberstrażnika. Echa Leśne 12(17): 3.
- HEDEMANN O. 1935g. Z przeszłości Białowieży [:] Kontrakt z bartnikami. Echa Leśne 12(19): 12.
- HEDEMANN O. 1935h. Z przeszłości Białowieży [:] Ukaz Pawła I o łosiach. Echa Leśne 12(20): 9.
- HEDEMANN O. 1935i. Z przeszłości Białowieży [:] Skarb [I], II. Echa Leśne 12(22): 5 i 12(23): 15.
- HEDEMANN O. 1935j. Z przeszłości Białowieży [:] „Polska gospodarka” w oświetleniu rosyjskim. Echa Leśne 12(25): 9.
- HEDEMANN O. 1935k. Z przeszłości Białowieży [:] Tępienie wilków. Echa Leśne 12(30): 4.
- HEDEMANN O. 1935l. Z przeszłości Białowieży [:] Sąd kopny. Echa Leśne 12(31): 7.
- HEDEMANN O. 1935m. Z przeszłości Białowieży [:] Rok 1831. Echa Leśne 12(33): 9.
- HEDEMANN O. 1935n. Z przeszłości Białowieży [:] „Wrąb” radziwiłowski. Echa Leśne 12(38): 4.
- HEDEMANN O. 1935o. Z przeszłości Białowieży [:] Smolarnie i diegciarnie. Echa Leśne 12(40): 6.
- HEDEMANN O. 1935p. Z dawnej Białowieży [:] Bobry. Echa Leśne 12(42): 4.
- HEDEMANN O. 1936a. Z dawnej Białowieży [:] O uszach i ogonach wilczych. Echa Leśne 13(1): 4–5.
- HEDEMANN O. 1936b. Z przeszłości Białowieży [:] Dwór Jamno. Echa Leśne 13(2): 3.
- HEDEMANN O. 1936c. Ustawa leśna 1567 roku. Echa Leśne 13(4): 3–5.
- HEDEMANN O. 1936d. „Z dawnej Białowieży” [:] Rudnie. Echa Leśne 13(10): 2–3.
- HEDEMANN O. 1936e. Z dawnej Białowieży [:] Echa wojen. Echa Leśne 13(13): 2–3.
- HEDEMANN O. 1936f. Z dawnej Białowieży [:] Murawjow o leśnikach Białowieży. Echa Leśne 13(14): 2–3.
- HEDEMANN O. 1936g. Z dawnej Białowieży [:] Ociężała Temida. Echa Leśne 13(15): 5.
- HEDEMANN O. 1936h. Kartki z historii [:] „Ostatni najazd szarańczy na Litwę”. Echa Leśne 13(18): 6–7 i 13(19): 5.
- HEDEMANN O. 1936i. Z dawnej Białowieży [:] Uroczyiska. Echa Leśne 13(21): 4–5, 13(23): 3–4 i 13(24): 3–5.

- HEDEMANN O. 1936j. Z dawnej Białowieży [:] Masakra 1860 roku. Echa Leśne 13(28/29): 6–7.
- HEDEMANN O. 1936k. Z dawnej Białowieży [:] „Dzikie krowy”. Echa Leśne 13(32/33): 3–5.
- HEDEMANN O. 1936l. Z dawnej Białowieży [:] Żydzi w handlu drzewnym. Echa Leśne 13(36/37): 3–5 i 13(38/39): 7–8.
- HEDEMANN O. 1936m. Z dawnej Białowieży [:] Spław dębów do Kronsztadtu. Echa Leśne 13(44/45): 4–5 i 13(46/47): 4–5.
- HEDEMANN O. 1936n. Kartka z dziejów leśnych [:] „Asygnacje”. Echa Leśne 13(52/53): 5–6.
- HEDEMANN O. 1937a [i.e. 1936]. Szkoły walerjanowskie X.X. Pijarów Łużeckich. Głębokie [:] Oddział Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, Wilno. [2], VI, 179, [1]. Wyd. białoruskie: Гедэман А. 2012. Валерыянаўскія школы айцоў піяраў Лужэцкіх (перакл. Ляскоўскі У.). Бібл. часопіса „Нашы карані”, Паставы.
- HEDEMANN O. 1937b. Budownictwo okrętowe przed 100 laty. Echa Leśne 14(1): 4–5.
- HEDEMANN O. 1937c. „Ordynacja służby...” 1795 roku. Echa Leśne 14(3): 45–46, 14(5): 84–85, 14(6): 109–110, 14(7): 133–134.
- HEDEMANN O. 1937d. O tym jak łowczy królewski wódkę żydowską wypił. Echa Leśne 14(13): 266.
- HEDEMANN O. 1937e. Zmierzch trzech puszczy. Echa Leśne 14(19): 427–428.
- HEDEMANN O. 1937f. Z dawnej Białowieży [:] August Biernacki czy August Sas? Echa Leśne 14(23): 509–510.
- HEDEMANN O. (uzup. i do druku przygot. Hedemannowa J.) 1937g. Z dawnej Białowieży [:] Użytkowanie Puszczy przez ludność okoliczną. Echa Leśne 14(25): 548.
- HEDEMANN O. (rozdział pierwszy przygotował do druku i uzupełnił, a materiały do pozostałych rozdziałów, zebrane przez ś. p. Ottona Hedemanna, opracował Wiktor Hartman) 1939. Dzieje Puszczy Białowieskiej w Polsce przedrozbiorowej (w okresie do 1798 roku) [:] L'histoire de la forêt de Białowieża (jusqu'à 1798). Instytut Badawczy Lasów Państwowych [skład główny Księgarnia Rolnicza, Warszawa], Warszawa, Rozprawy i sprawozdania, Seria A, nr 41. [4], 310, [I], III, [IV] + 5 map, na 3 kartach, luzem [Tabl. 1. Puszcza Białowieska [:] uroczyska według danych z XVI – XVIII wieku i sieć wodna (na tle obecnego podziału) + Tabl. 2. Puszcza Białowieska [:] granice i podział administracyjny w/g. „Ordynacji” 1639 r. oraz ostępy 3-ch kwater; Tabl. 3. Puszcza Białowieska [:] rozmieszczenie wchodów i majątków wchodowych, w/g. „Rewizji” 1559 r. i „Ordynacji” 1639, oraz emfiteuz + Tabl. 4. Puszcza Białowieska [:] podział administracyjny w/g. „Opisania Puszczy” z roku 1796 oraz położenie wsi kluczowych i bindug; Mapa ekonomij królewskich W. Księstwa Litewskiego, Mapa wyjęta z dzieła prof. S. Kościałkowskiego p.t.: Ze studiów nad dziejami ekonomij królewskich na Litwie (Wilno 1914 r.).
- To samo: reprint [ISBN 83-88045-14-8], z inicjatywy i przy wsparciu Nadleśnictwa Białowieża, sponsor wydania – „Żubr”. Agencja „Benkowski” [druk – Podlaska SPHU, Białystok], Białystok.

2. Źródła archiwalne i rękopiśmienne:

- Braslawica 1928. Biblioteka Narodowa, sygn. Rkps. akc. 9302, Warszawa.
- Daabsattest for Magnus Johan Hedemann, Hjörring Ministerialbog Fol. 77 N° 8, 31. Januar 1903; 1903. Archiwum rodzinne Hedemannów, Kraków.
- Korespondencja Ottona Hedemanna, 1–2. Biblioteka Narodowa, sygn. 9301, t. 1 i 2; depozyt wileński, zawiera bruliony i kopie listów O.H. z lat 1930–1937 oraz listy do O.H., Warszawa.
- La légation royale de Danemark [:] Passeport N° 152. Pétrograd, le 27 Avril/10 Mai 1917; 1917. Archiwum rodzinne Hedemannów, Kraków. [dopiski rosyjskie, m.in. pieczętka „выдано Г.П.К.” = „wydano Gorodskoj Petrogradskij komitet”].
- Légation de Danemark. St. Pétersbourg 1913. Удостоверение. Archiwum rodzinne Hedemannów, Kraków. [na odwrocie, w prawym dolnym rogu pieczętka „Перешел через баню и дезинфекционную [:] Варшвского Распределительн. Эвакопункта”, z ręcznie wpisaną w odpowiedni wers pieczętka datą, liczbą osób w rodzinie i nieczytelnym podpisem – „6 мая 1922 г. [:] семья всего 4 человек”].
- Listy Ottona Hedemanna do żony [datowane obcą ręką na 19 i 20 XI 1932 r.; dwustronnie zapisany arkusz]. Archiwum rodzinne Hedemannów, Kraków.
- Listy Ottona Hedemanna do żony [datowane obcą ręką na 5 i 6 XII 1932 r.; dwustronnie zapisany arkusz, na każdej stronie odrębny list]. Archiwum rodzinne Hedemannów, Kraków.
- Listy Ottona Hedemanna do żony [datowane obcą ręką na 7 i 8 XII 1932 r.; dwustronnie zapisany arkusz]. Archiwum rodzinne Hedemannów, Kraków.
- List Ottona Hedemanna do żony [datowany obcą, zapewne – żony, ręką na 14 XII 1932 r.; dwustronnie zapisany arkusz, na każdej stronie odrębny tekst, oba pisane jednak tego samego dnia]. Archiwum rodzinne Hedemannów, Kraków.
- List Ottona Hedemanna do żony [datowany obcą ręką na 12 XII 1935 r.; dwustronnie zapisany arkusz]. Archiwum rodzinne Hedemannów, Kraków.
- List Ottona Hedemanna do żony [niedatowany, pisany 16.XII.1935; dwustronnie zapisany arkusz]. Archiwum rodzinne Hedemannów, Kraków.
- Notatki archiwalne [Ottona Hedemanna], 1–3, przed 1937. Biblioteka Narodowa, Warszawa, sygn. Rkps. akc. 9304, t. 1–3 (depozyt wileński).
- Nous directeur de la police de la ville et residence Royale de Copenhague/Politi-directeuren i den kongelige residentsstad Kiöbenhavn... 1875 [duński paszport M. Hedemanna, na wyjazd do Kowna, wydany 26.04.1875 r., i potwierdzenie przybycia do tego miasta]. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, НГАБ_295-1-3166_411412-412v [sygnatury cytowane tu i w tekście skróto, zgodnie z przyjętym w tym Archiwum zapisie: НГАБ_295-1-3166_411-412-412v].
- Билет 1876 [zezwoleńie na roczny pobyt w Rosji z 11.08.1876 r.]. НГАБ_295-1-3166_415.

- В Минское Управление...1912 [list Eugeniusza W. Oppokowa w sprawie zasług i emerytury Magnusa Hedemanna z 6.12.1912 r.]. НГАБ_27-4-56_36-36v-37.
- В Минское Управление Земледелия...1913a [dokument z serii związanych z odejściem Magnusa Hedemanna ze służby państwowej, z 17.05.1913 r.; nr 7830]. НГАБ_27-4-56_46.
- В Минское Управление Земледелия...1913b [dokument z serii związanych z odejściem Magnusa Hedemanna ze służby państwowej, z 17.05.1913 r.; nr 7842]. НГАБ_27-4-56_45.
- Его Высочородию Господину...1914 [raport Magnusa Hedemanna nr 44 – o stanie zdrowia, z 19.03.1914 r.]. НГАБ_27-4-56_48.
- Его Высочородию Господину...1915 [ostatni raport Magnusa Hedemanna nr 148, dotyczący ewakuacji z Homla]. НГАБ_27-4-56_49.
- Его Превосходительству Господину Минскому Губернатору...1877 [raport władz policyjnych w Mińsku, z 21.08.1877]. НГАБ_295-1-3166_410-410v.
- Метрическая выпись из крестной книги [...] за 1887 годъ N. 16 – 182; 1890 [z różniejszymi adnotacjami i uzupełnieniami po 1931 r.]. Archiwum rodzinne Hedemannów, Kraków.
- Милостивый Государь...1911 [list Jadwigi Hedemann do Eugeniusza W. Oppokowa z 30.07.1911 r.]. НГАБ_27-4-56_10.
- М.Н.П. [:] Декан [:] историко-филологического [:] Факультета... Удостоверение N. 56 [:] 8 марта 1913; 1913. Archiwum rodzinne Hedemannów (wraz z tłumaczeniem na polski), Kraków.
- Многоуважаемый Евгений Владимирович...1907 [list Magnusa Hedemanna do Eugeniusza W. Oppokowa, z 13.10.1907 r.]. НГАБ_27-4-56_05.
- Предписанием...1913 [potwierdzenie wysokości emerytury Magnusa Hedemanna]. НГАБ_27-4-56_47.
- Свидетельство № 1504. Кієвъ, 22. марта 1913 гoga; 1913. Archiwum rodzinne Hedemannów (wraz z tłumaczeniem na polski), Kraków.
- 3. Inne prace:**
- ANONIM 1921. Ś. p. inż. generał Józef Żyliński. Przegląd Techniczny 59 (12): 84.
- ANONIM 1937. Zgon historyka polsko-duńskiego w Wilnie. Gazeta Lwowska 110 [20 maja 1937]: 1.
- ANONIM [Hartman W.?] 1939. Przedmowa. W: Dzieje Puszczy Białowieskiej [...]. Hedemann O. Instytut Badawczy Lasów Państwowych, Warszawa, Rozprawy i sprawozdania, Seria A, nr 41, ss. 5–7.
- BAJKO P. 2001. Białowieża [:] zarys dziejów do 1950 roku. Nakładem autora, Białowieskiego Ośrodka Kultury oraz prywatnych sponsorów, Białowieża.
- CHOCIŁOWSKI L. 1937. Pamięci Ottona Hedemanna. Echa Leśne 14(22): 495–496.
- FRONCZAK K. 2014. Pionierzy tamtych czasów. Przyroda Polska 3 [910]: 7.
- GIZBERT-STUDNICKI W. 1930. Wstęp. W: Hedemann O., Historia powiatu brasławskiego. Nakładem Sejmiku brasławskiego, Wilno, ss. V–VIII.
- HARTMAN W. 1937. Ekonomie królewskie a Puszcza Białowieska. Echa Leśne 14(52): 1091–1093.
- HARTMAN W. 1939a. Wypalanie potażu [:] bartnictwo i łowiectwo w dawnej puszczy Białowieskiej. Echa Leśne 16(6): 130, 16(7): 154, 16(8): 177–178 i 16(9): 204.
- HARTMAN W. 1939b. Jak eksploatowano Puszcze Białowieską w latach 1798–1833. Echa Leśne 16(26): 591–592 i 16(27): 613–614.
- HERBST S. 1935. Z piśmiennictwa [:] Otton Hedemann: „Dzisna i Druja Magdeburgskie miasta”. Wilno 1934. Str. 8 + 487, 2 plany. (Rozprawy wydziału III. Tow. Przyj. Nauk w Wilnie, t. VIII). [recenzja]. Ziemia (25)1: 18–19.
- HERBST S. 1937. Historyk Podźwiania Otton Hedemann [:] 29 IV. 1887 † 16 V. 1937. Ziemia (27)4–5–6: 100–101.
- HERBST S. 1961. Hedemann Otto. W: Polski Słownik Biograficzny 9/3 (42) [:] Hawelka Antoni – Heryng Teodor. Lepszy K. (red.). Zakład Narodowy im. Ossolińskich [:] Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków, ss. 333–334.
- JANUSZKIEWICZ Ż. [1995]. Moje wspomnienia. B.n. i m. [Olsztyn] & rkps w dziale rękopisów Biblioteki Narodowej, sygn. akc. 11199].
- KARPIŃSKI J.J., OKOŁÓW CZ. 1969. Bibliografia białowieska. Ministerstwo Leśnictwa i Przemysłu Drzewnego [:] Zarząd Ochrony Przyrody, Warszawa.
- KLOSKA J. 1934. Przedmowa. W: Dawne puszcze i wody. Hedemann O. Księgarnia św. Wojciecha, Wilno, ss. [V]–VII.
- KOWALSKA K. 1987. Hedemann Otton. W: Słownik biologów polskich. Feliksiak S. (red.). Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, s. 204.
- KWIATKOWSKI J. 1936. Prawo lasowe z XVI wieku. Echa Leśne 13(7/8): 7–9.
- Magnus Johan von Hedemann 2017. <http://skeel.info/getperson.php?personID=127481tree=ks>. [data dostępu 15.04.2017].
- MIENICKI R. 1937. Otto Hedemann (ur. 29. IV 1887 – zm. 16. V 1937). Ateneum Wileńskie 12: 700–705.
- ŚNIEŻKO A. 1938. Otton Hedemann i jego prace historyczne. Ziemia Lidzka (3)5/6: 79–81.
- TATARCZYK W. 2000. Dzieje Hajnówki do 1944 roku. Wyd. 2, popr. i uzup. Miejska Biblioteka Publiczna im. dr. Tadeusza Rakowieckiego i Towarzystwo Przyjaciół Hajnówki, Hajnówka.
- WYSOCKI A. 1930. Otton Hedemann. Historia powiatu brasławskiego, z przedmową Wacława Gisbert-Studnickiego [...]. Recenzja w dziale „Wśród książek”. Echa Leśne 7(10): 44.
- АЎЧЫННІКАВА Р. 2017. Магнус Гэдэман – метэаролаг з Васілевіч. <http://www.geoversum.by/blogs/tapan-m-ka/magnus-gyedyeman-metyearolag-z-vas-lev-ch.html>. [data dostępu 20.08.2017].
- Споўнілася 130 гадоў з дня нараджэння Отана Гедэмана. <http://westki.info/blogs/22150/spounilasya-130-gadou-z-dnya-naradzhennya-otana-gedemana>. [data dostępu 24.09.2017]